

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Katolická teologická fakulta
Ústav dějin křesťanského umění

Miloš Vacek

KAPITULNÍ KOSTEL POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE V LITOMYŠLI

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Tomáš Petráček, Ph.D., Th.D.

PRAHA 2010

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem Kapitulní kostel Povýšení sv. Kříže v Litomyšli napsal samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů a literatury a že jsem ji nevyužil k získání jiného nebo stejného titulu.

Souhlasím s tím, aby práce byla zveřejněna pro účely výzkumu a soukromého studia.

V Praze dne 9. prosince 2010

Miloš Vacek

Bibliografická citace

Kapitulní kostel Povýšení sv. Kříže v Litomyšli [rukopis] : diplomová práce /
Miloš Vacek ; vedoucí práce: Tomáš Petráček. -- Praha, 2010. -- 100 s.

Počet znaků (včetně mezer): 154 124

Poděkování

Chtěl bych velmi poděkovat PhDr. Tomáši Petráčkovi, Ph.D., Th.D. za odbornou pomoc, konzultace a cenné připomínky při vedení diplomové práce.

OBSAH

ÚVOD.....	7
1 PŘED ZALOŽENÍM AUGUSTINIÁNSKÉHO KLÁŠTERA.....	10
1.1 Kostel sv. Klimenta, benediktinský a premonstrátský klášter.....	10
1.2 Biskupství v Litomyšli.....	11
1.2.1 Založení biskupství a první biskup Jan.....	11
1.2.2 Biskup Jan II. ze Středy.....	12
2 ZALOŽENÍ A STAVBA KOSTELA POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE.....	14
2.1 Doba působení Jana II. ze Středy.....	14
2.2 První působení Alberta ze Šternberka, Petr Jelito.....	15
2.3 Dostavba kostela za druhého působení Alberta ze Šternberka.....	16
3 DALŠÍ VÝVOJ DO VPÁDU HUSITŮ DO LITOMYŠLE.....	18
3.1 Období působení dalších litomyšlských biskupů.....	18
3.2 Počátky husitství a dobytí Litomyšle.....	19
4 STAVEBNÍ VÝVOJ KLÁŠTERA S KOSTELEM.....	21
4.1 Od počátku do doby husitské.....	21
5 VÝVOJ KOSTELA DO NÁSTUPU VALDŠTEJNŮ.....	23
5.1 Zbytek 15. století.....	23
5.2 Za doby Kostků z Postupic.....	24
5.3 Noví majitelé Litomyšle – Pernštejnové.....	25
5.4 Děkan Tomáš Pešina z Čechorodu.....	28
5.5 Ostatní litomyšlská děkanová do doby nástupu Valdštejnů.....	29
6 OBDOBÍ DO ZAČÁTKU 20. STOLETÍ.....	34
6.1 Příchod Vojtěcha Tichého do úřadu litomyšlského děkana.....	34

6.2 Průběh přestavby děkanství	35
6.3 Úpravy v kostele	38
6.4 Další požár a následné změny.....	39
6.5 Děkan Matěj Antonín Střelský	42
6.6 Děkan Antonín Worel.....	43
6.7 Děkan František Xaver Paul	47
6.8 Děkan Antonín Šanta	52
6.9 Děkan Oto Danielis.....	56
6.9.1 Přestavba věže a její následky.....	57
6.10 Poslední děkan Václav Bier.....	66
6.10.1 Dokončení prací spojených s přestavbou věže	67
7 OD POVÝŠENÍ NA PROBOŠTSTVÍ.....	72
7.1 Vznik proboštví v Litomyšli	72
7.2 Úpravy provedené do konce 30. let	72
7.3 Nový patron kostela – město Litomyšl.....	73
7.4 Návrhy na přestavbu	75
7.5 Ostatní práce provedené během 20. století.....	77
8 POSLEDNÍ REKONSTRUKCE KOSTELA	78
ZÁVĚR.....	79
Seznam pramenů a literatury	80

ÚVOD

Kostel Povýšení sv. Kříže v Litomyšli tvoří jednu z dominant mezi ostatními významnými budovami tohoto města. Již v době, kdy byl Janem II. ze Středy založen, se těšil velké oblibě mezi obyvateli Litomyšle, protože jako jediný kostel tehdy stál nad městem vně městských hradeb, a proto k němu byl snadný přístup. Na jeho pozdější podobě se podíleli jednotlivci, kteří vynikali ne pouze regionálním významem. I v současné době je kostel důležitý nejen pro své bohoslužebné využití, ale i pro svou historickou a uměleckou hodnotu. V posledních téměř dvaceti letech byl „duch“ kostela ještě více pozvednut kompletní opravou.

K sepsání této práce mě vedla mimo jiné ta skutečnost, že dosud nebylo vydáno podobné dílo, které by se zabývalo dějinami kostela z takového úhlu pohledu, jakým na něj pohlízejí následující stránky. Nepůjde zde o hodnocení či popis jednotlivých architektonických či uměleckých prvků, nýbrž o obecné dějiny samotného chrámu s přihlédnutím k historii přilehlé budovy dnešního probošství a někdejšího hřbitova. Pozornost bude věnována i některým osobnostem majícím význam v historii kostela.

Jako první z pramenů, které budou v práci použity, je možno jmenovat rukopisnou knihu *Liber memorabilium decanatus Litomissliensis* uloženou v archivu proboštského úřadu v Litomyšli. Jedná se o farní kroniku, která ovšem byla několikrát opisována, kvůli čemuž se zde vyskytuje několik nesrovnalostí například v datování. Kromě různých účtů farnosti zde jsou popisovány i dějiny města od nejstaršího období. Ke kontrole či případné opravě chybných údajů poslouží některé archivní zápisy uchovávané v Okresním archivu ve Svitavách se sídlem v Litomyšli a také ve Státním oblastním archivu v Zámrsku. V archivu probošství jsou dále uloženy desky s návrhem architekta Engela na přestavbu kostela pocházející ze 40. let 20. století.

Nejstarší období se z velké části opírá o knihu Zdeňka Nejedlého *Dějiny města Litomyšle a okolí*. Přestože se autor tohoto díla nestavěl vůči katolické církvi přátelsky a mezi odbornou i laickou veřejností v Litomyšli stále vzbuzuje velmi bouřlivé diskuse, je možné jeho spis použít k čerpání mnohých důležitých poznatků;

k tomu je ovšem potřebné čtení dostatečně kritickým pohledem. Nutno dodat, že ve své době se jednalo o nejkvalitnější dílo věnující se historii Litomyšle.

K doplnění toho, o čem se Nejedlý nezmiňuje, bude citována poslední kniha prof. Milana Skřivánka *Litomyšl 1259-2009, město kultury a vzdělávání* vydaná roku 2009. Jedná se o nejrozsáhlejší dosud vydanou monografii věnující se kompletní historii Litomyšle. Tato publikace bude významná opět především pro předhusitské období, ačkoli bude užitečná i pro pozdější staletí. Na tomto místě je vhodné zmínit také jinou knihu prof. Skřivánka – *Litomyšl, starobylé město*, která se zabývá dějinami města stručněji.

Ze dříve vydaných zdrojů k této práci jsou podstatné dvě knihy. První je spis autorů Bohuslava Matějky, Josefa Štěpánka a Zdeňka Wirtha *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století*. Druhou knihou je *Litomyšl v dějinách a výtvarném umění* od Františka Laška. Obě tyto publikace mají význam spíše pro umělecko-historické hodnocení než pro obecné dějiny.

Při příležitosti poslední rekonstrukce kostela započaté roku 1993 byl o rok později vypracován *Stavebně historický průzkum* kapitulního kostela. Jeho autory jsou Pavel Zahradník (I. část – dějiny objektu) a Petr Macek (II. část – historicko architektonický rozbor). Především první část průzkumu je podstatná pro obecnou historii litomyšlského kapitulního chrámu. Vychází totiž z veškerých dostupných pramenů, avšak nedává dějiny kostela do souvislosti s širšími historickými okolnostmi. Oba naposledy jmenovaní autoři posléze vydali článek v *Průzkumech památek* s názvem *Bývalý augustiniánský klášter v Litomyšli a jeho stavební proměny*; zde jsou reprodukovány cenné plány areálu kostela převzaté z archivů. Během rekonstrukce kostela došlo k archeologickému průzkumu v kostele; po ohledání celého prostoru byly vydány dvě závěrečné zprávy – první, sepsaná Jaroslavem Hudcem, vyšla roku 1998 a věnuje se presbytáři kostela; druhá nálezová zpráva pochází od Julie Šulcové, je o rok mladší a zabývá se zbývajícím prostorem.

Vedle výše zmíněných informačních zdrojů vyšlo několik článků v různých sbornících, například ve sborníku *Litomyšl, duchovní tvář českého města* vydaného Městským úřadem v Litomyšli. Rozsáhlá publikace *Encyklopedie českých klášterů*

autorů Pavla Vlčka, Petra Sommera a Dušana Foltýna vychází z velké části z údajů již jmenovaných Stavebně historických průzkumů Petra Macka a Pavla Zahradníka.

Práce je rozdělena do osmi hlavních kapitol. V kapitole první jsou ve stručnosti představeny dějiny Litomyšle, které mají pozdější souvislost s tématem, jemuž se tato práce věnuje; v této části je důležitou postavou osobnost druhého litomyšlského biskupa a zakladatele augustiniánského kláštera – Jana II. ze Středy. V následující kapitole je pozornost věnována stavbě kostela Povýšení sv. Kříže za doby působení jednotlivých biskupů na litomyšlském stolci. Ve třetí kapitole již je představována podoba kostela až do doby, kdy město bylo obsazeno husitskými vojsky. K předešlým dvěma kapitolám se váže i kapitola čtvrtá, která doplňuje informace o kostele z pohledu stavebního vývoje. Pátá kapitola sleduje vývoj areálu kostela do doby, kdy se majiteli Litomyšle stali Valdštejnové. Následující šestá kapitola je již rozsáhlejší; jednak proto, že se věnuje delšímu časovému úseku, a také proto, že k tomuto období máme více písemných materiálů. Tato část práce končí začátkem 20. století, kdy byl litomyšlskému děkanství přidělen titul proboštví. Předposlední kapitola se zabývá opravami probíhajícími během 20. století a také některými pokusy o nikdy neuskutečněnou přestavbu (či regotizaci) kostela Povýšení sv. Kříže. V poslední kapitole jsou vyjmenovány kroky, které byly podniknuty při poslední rekonstrukci kostela, jež probíhala od začátku 90. let 20. století.

Pravopis přímých citací je v práci ponechán v jejich původní podobě.

1 PŘED ZALOŽENÍM AUGUSTINIÁNSKÉHO KLÁŠTERA

Před samotným studiem vzniku a dalšího vývoje litomyšlského augustiniánského kláštera a při něm stojícího kostela Povýšení sv. Kříže je nutné alespoň stručně nastínit události, které se odehrály v letech předcházejících a jejichž vysvětlení je nutné pro pozdější pochopení změn, k nimž během historie objektu docházelo.

1.1 Kostel sv. Klimenta, benediktinský a premonstrátský klášter

Na konci 10. století byl v Litomyšli založen kostel sv. Klimenta. Legenda praví, že byl založen sv. Metodějem vracejícím se z Moravy, ale zda se tato legenda zakládá na skutečnosti, říci nelze. Pokud tomu tak bylo, pak tudy procházel před rokem 869 (a byl by tu i se svým bratrem) nebo až po tomto roce a pak by s sebou nesl ostatky sv. Klimenta, jejichž část by v tomto kostele byla uložena.¹ Kostel zřejmě stál v areálu tehdejšího hradu v místech, kde je dnes reliéf sochy sv. Metoděje, umístěný ve zdi zámecké zahrady. Až do husitské doby byl kostel sv. Klimenta farním kostelem (asi až roku 1448). Poté byla fara přenesena ke kostelu Povýšení sv. Kříže.²

Od nejstarších dob bylo území Litomyšle pokryté hustými lesy, které tvořily hranici mezi Čechami a Moravou. Benediktini byli prvními, kdo začali se systematickým kácením těchto lesů. Řád sv. Benedikta byl do Litomyšle přiveden knížetem Břetislavem II. pravděpodobně roku 1098.³ Odkud mniši přišli, nevíme, ale nabízí se domněnka, že litomyšlský klášter byl filiálním kláštelem opatovického kláštera. To by také vysvětlovalo skutečnost, že více bližších zpráv o klášteřu není (neznáme ani jména zdejších opatů). Zde žijící řeholníci získávali prostředky pro svou obživu z okolních vesnic (z nichž některé v současnosti již neexistují) s jejich

¹ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, Díl I., Dějiny kláštera a biskupství litomyšlského (do r. 1421), Litomyšl: V. Augusta, 1903, 12-13.

² Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, město kultury a vzdělávání, Litomyšl: Město Litomyšl, 2009, 78-79.

³ Tento rok uvádí ve svých dějinách litomyšlský historik František Jelínek, když vychází z údajů moravského zemského historiografa Antonína Bočka. Jak se později ukázalo, jedná se o jeden z Bočkových podvrhů, přesto se tento rok dá označit jako skutečný. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 23.

lesy a polnostmi, které jim byly přirknuty Břetislavem II. a později také Soběslavem I.⁴

Na místo benediktinů byli do Litomyšle přivedeni premonstráti. Stalo se tak v druhé polovině 40. let 12. století.⁵ Tak přešlo na premonstráty i vlastnictví majetků předešlého kláštera. Zakladatelem litomyšlského kláštera řádu sv. Norberta byl syn kronikáře Kosmy, olomoucký biskup Jindřich Zdík, který před tím roku 1140 založil klášter na pražském Strahově. Pro podobnost klášterního (dnes zámeckého) návrší s Olivetskou horou v Jeruzalémě, který Jindřich Zdík předtím (1137-1138) navštívil spolu s opatem sázavského kláštera Sylvestrem, byl nazván rovněž Hora Olivetská. Během druhé poloviny 12. století dostal klášter v majetek mnoho statků. Premonstrátům bylo poskytnuto do správy prakticky celé území bývalého litomyšlského okresu a navíc území pozdější České Třebové a Svitav. Byli to právě premonstráti, kdo měli patrně největší podíl na procesu postupného osídlování zdejšího kraje. Samotná kolonizace prováděná premonstráty měla dvě fáze – první „česká“ trvala přibližně do roku 1250 a druhá „německá“, která připravila podmínky pro pozdější založení města Svitavy.⁶ U premonstrátského kláštera stála basilika Panny Marie, jejíž základ byl dlouhý 40 a široký 12 metrů. Její stavba začala již v době vlády Břetislava II.⁷ Tento kostel se později stal biskupskou katedrálou.

1.2 Biskupství v Litomyšli

1.2.1 Založení biskupství a první biskup Jan

Po dlouhou dobu trvala snaha českých zemí vymanit se z područí mohučského arcibiskupství. Zasluhou Jana Lucemburského či spíše jeho syna Karla IV. bylo pražské biskupství povýšeno na arcibiskupství roku 1344. Protože byly obě dosavadní diecéze, pražská a olomoucká, již dosti rozsáhlé, ukázala se potřeba založení nové diecéze, která by těmto dvěma vypomohla. Aby mohl být tento záměr

⁴ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 19-23.

⁵ Historiograf Boček uvádí rok 1145, jedná se ovšem o falsum. Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 47.

⁶ Srov. SEVERIN Karel: Kolonizace Hřebečska, in: NEKUDA Vladimír: Archaeologia historica, Opava: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně a Archeologický ústav AV ČR v Brně, 2002, 176-179.

⁷ Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 30.

splněn, bylo potřeba vybrat město ležící mezi Prahou a Olomoucí, tedy ve východních Čechách. Za doby působení premonstrátů se počet obyvatel Litomyšle během jednoho století ztrojnásobil, a ta tím nabyla většího významu. Hradec Králové nebyl vhodný pro svou velkou vzdálenost od Moravy. A druhé město mimo Litomyšl byla Chrudim. Ta ovšem tehdy nebyla nijak velkým městem a její velká vzdálenost od těch částí olomoucké diecéze, které by převzala, byla rovněž velká.

Tak bylo bulou papeže Klementa VI. ze 30. dubna 1344 založeno biskupství v Litomyšli, premonstrátský kostel Panny Marie byl povýšen na biskupskou katedrálu a z obou dosavadních biskupství byly podstoupeny některé jejich části nově vzniklé diecézi. Založením biskupství premonstrátský klášter zanikl a bylo stanoveno, že 28 kanovníků má vytvořit biskupovu kapitolu. Mezi ně byly rozděleny úkoly péče o konání bohoslužeb, chrámový sbor, vzdělávání a jiné.

Prvním litomyšlským biskupem se stal opat premonstrátského kláštera v Louce u Znojma Jan, který přijal jméno Jan I. Na jeho místo nastoupil dosavadní opat litomyšlský Jindřich Calta.⁸

1.2.2 Biskup Jan II. ze Středy

Po Janu I. Nastoupil na litomyšlský biskupský stolec Jan II. ze Středy. Jeho episkopát zde trval mezi lety 1353 a 1364 a je považován za nejvýznamnější osobu v čele litomyšlské diecéze. Pocházel ze Středy ve Slezsku, západně od Vratislavi, kde se narodil do chudé rodiny. Stal se kancléřem Karla IV., a tak mohl velmi silně zasahovat do společenského dění své doby. Díky své korespondenci a přátelství s Colou di Rienzo a Francescem Petrarcom bývá považován za jednoho z prvních humanistů severně od Alp.⁹ Dále byl velkým milovníkem umění včetně antické poezie. Napsal řadu modliteb – meditací nad tajemstvími víry a záhadami života a překládal z latiny i němčiny. Protože byl Jan ze Středy vlivnou osobou na královském dvoře, nezdržoval se příliš v Litomyšli a často cestoval s Karlem IV. Jako jeho zástupce v Litomyšli byl jmenován generální vikář Mikuláš z Pelhřimova,

⁸ Srov. tamtéž, 40-42; srov. také NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 96-125.

⁹ Srov. PAKOSTA Oldřich: Pečeti litomyšlských biskupů, Litomyšl: Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, 2001, 18.

vyšehradský kanovník – a později také bratr Janův – cisterciák Matěj, biskup Triburský. 5. dubna 1355 cestoval s Karlem IV. do Říma na jeho korunovaci a na památku té události prý založil v chrámě sv. Petra oltář sv. Václava. V Litomyšli o rok později založil instituci, která měla velký význam na další utváření města – klášter augustiniánů poustevníků.

Protože Janovi byla blízká *devotio moderna*,¹⁰ která byla tehdy pěstována v augustiniánském řádu, byl také velkým příznivcem této řehole. Ještě v dobách, kdy byl kanovníkem, získával od Karla IV. různé výhody pro augustiniánský klášter sv. Tomáše na Malé Straně v Praze. Bylo to snad právě za Janova pobytu v Itálii, kdy žádal papežskou kurii o svolení založit nový klášter v Litomyšli. Papež Inocenc VI. vydal 5. února 1356 v Avignonu bulu, kterou byl klášter založen. Nesmělo to však být na újmu ostatním kostelům ve městě.¹¹

¹⁰ Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 42-44.

¹¹ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 129-130.

2 ZALOŽENÍ A STAVBA KOSTELA POVÝŠENÍ SV. KŘÍŽE

2.1 Doba působení Jana II. ze Středy

Augustiniánský klášter v Litomyšli byl tedy založen roku 1356. Papež Inocenc VI. byl přesvědčen, že Litomyšl je tak velkým městem, že již třetí velký chrám nebude zbytečný a dovoluje kromě kláštera vystavět i kostel, oratoř, zvonici se zvony, hřbitov a další potřebné stavby.¹² Zakládací listina byla uložena do archivu augustiniánského kláštera u sv. Tomáše v Brně. Mniši byli do Litomyšle přivedeni zřejmě právě z kláštera sv. Tomáše v Brně. Protože Litomyšl lákala řeholníky z Brna, vydal provinciál řádu Oldřich 1. ledna 1358 nařízení, podle kterého „počet mnichů v klášteře u sv. Tomáše v Brně nesmí se ztenčit pod 42 členů.“¹³ Prvním převorem se stal Mikuláš a podpřevorem Jakub, oba z Brna.

Největší část nákladů na stavbu kláštera s kostelem nesl Jan II. ze Středy, který stavbu financoval i poté, kdy nastoupil na olomoucký biskupský stolec. Stavbou byl pověřen mistr Jakub, o němž nejsou téměř žádné bližší informace¹⁴ a jenž byl označován jako „ředitel“ celé stavby.¹⁵ Jak bude uvedeno dále, staral se i po svém přesídlení do Olomouce biskup Jan ze Středy o to, aby byl jím založený klášter s kostelem dokončen podle jeho úmyslů a představ. Klášteru se mělo také dostat ostatků sv. Tomáše, jak o tom svědčí zápis o těchto ostatcích učiněný v klášteře na Malé Straně.¹⁶ Původní klášter, který stál v místech dnešní budovy probošství, již neexistuje.

V březnu roku 1359 podnikl Jan ze Středy spolu s císařem cestu do Německa, z níž něco získala i Litomyšl. V Cáchách požádal biskup Jan francouzského dauphina Karla I. z rodu Valois (pozdějšího krále Karla V. Moudrého) o část Kristova Kříže. Ten jeho přání splnil a v květnu mu poslal část posvátného dřeva po svém mistru Fridrichovi. Tato relikvie byla zřejmě určena pro

¹² Srov. citace Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, in: ZAHRADNÍK Pavel: Litomyšl, Kostel Povýšení sv. Kříže s proboštvím dnes kolegiální kapitula – bývalý augustiniánský klášter. Stavebně historický průzkum I. Dějiny objektu, Praha: Státní ústav památkové péče, 1994, 1.

¹³ NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 130.

¹⁴ Má se za to, že se zasloužil také o stavbu augustiniánského kláštera ve Šternberku na Moravě a tamní hradní kaple. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 52.

¹⁵ Označení „ředitel“ je zde nejasné, protože ředitelem („director operis“) byl nazýván, při současné stavbě svatovítské katedrály, kněz – pražský kanovník, jenž měl na starosti finanční záležitosti spojené se stavbou. Stavitel chrámu býval nazýván „magister operis.“ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 3.

¹⁶ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 131.

vznikající augustiniánský klášter, s čímž by souviselo i to, že 31. července 1360 byly kostelu dány plnomocné odpustky od Vicenského biskupa Jiljího, jenž snad navštívil Litomyšl.¹⁷

I po svém odchodu do Olomouce pečuje biskup Jan ze Středy o jím založený augustiniánský klášter a nadále se stýká se svými nástupci na litomyšlském biskupském stolci i s městem samotným. Činí tak až do 24. prosince 1380, kdy umírá. Pohřben je před oltářem v kostele Povýšení sv. Kříže v Litomyšli.¹⁸

2.2 První působení Alberta ze Šternberka, Petr Jelito

Po smrti pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic roku 1364 nastalo v českých zemích větší stěhování biskupů. Na arcibiskupský stolec dosedl Jan Očko z Vlašimi, biskup olomoucký a na jeho místo byl dosazen litomyšlský Jan II. ze Středy. Do Litomyšle byl jmenován Albert ze Šternberka.¹⁹

Albert ze Šternberka pocházel z tehdejší nejvyšší šlechty. Po vysvěcení na kněze měl v péči hojné statky rodu Šternberků. Později se stal kanovníkem olomoucké kapituly, kdy za Jana Očka z Vlašimi dosáhl titulu děkana. Odtud přešel ke kapitule vyšehradské a byl rádcem Karla IV. Do Litomyšle nastoupil na podzim roku 1364. 17. ledna 1365 dostal od Karla IV. privilegium, jež mu zaručovalo, „aby pro dluhy neb škody nebyl potahován před úředníky ani právo zemské (...), nýbrž aby vždy mohl na obžalobu odpovídat jen před arcibiskupem pražským.“²⁰ Za tohoto prvního působení Alberta ze Šternberka v Litomyšli (1364-1368) pokračovala stavba kostela Povýšení sv. Kříže bez obtíží.

Patrně roku 1368 měl Albert provázet Karla IV. na jeho cestě do Říma. Spolu s nimi cestoval i Petr Jelito, v té době churský biskup. Na této cestě se Albert stal arcibiskupem magdeburským a na jeho místo v Litomyšli nastoupil právě Petr Jelito. Za svého působení mezi lety 1368 a 1372 patří k nejvýznamnějším aktům

¹⁷ Srov. tamtéž, 139-140.

¹⁸ Srov. MACEK Petr, Litomyšl, Kostel Povýšení sv. Kříže s proboštvím dnes kolegiální kapitula – bývalý augustiniánský klášter. Stavebně historický průzkum II. Historicko architektonický rozbor, Praha: Státní ústav památkové péče, 1994, 66.

¹⁹ Objevuje se i zpráva o tom, že po Janovi byl na litomyšlský biskupský stolec dosazen biskup Mikuláš, probošt u sv. Víta na pražském hradě a císařův kancléř. Ten však dříve, než se ujal svého úřadu, 6. srpna 1364 zemřel. Toto je však pozdější interpretace a nelze jí klást vysokou historickou hodnotu. Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 148.

²⁰ NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 149.

založení augustiniánského kláštera v nedalekém Lanškrounu, jeho rodišti, roku 1371, čímž silně ovlivnil vývoj tohoto města. V tomto kroku spatřovala tehdejší kapitula možnou konkurenci pro klášter litomyšlský, přesto však dala souhlas k jeho fundaci.²¹ Téhož roku založil biskup Albert ve Šternberku také klášter augustiniánů kanovníků; přitom byla šternberská fara povýšena na proboštství. Po svém působení v Litomyšli se Petr Jelito stal arcibiskupem magdeburským (1372-1380) a posléze biskupem olomouckým. V budově dnešního proboštství je umístěn jeho obraz, leč se jedná o dílo až doby barokní.²²

2.3 Dostavba kostela za druhého působení Alberta ze Šternberka

Albert zatoužil vrátit se zpět do vlasti. Na biskupství v Olomouci neměl velké šance, proto požádal Petra Jelita o výměnu sídla. Změna proběhla na začátku roku 1372. Během svého druhého působení (skončilo roku 1380) pozvedl význam litomyšlského biskupství, a tím byl důležitou postavou i v politických dějinách té doby. Ačkoli měl stále arcibiskupský titul, označoval sám sebe jen za biskupa litomyšlského. Z Magdeburgu s sebou přinesl ostatky sv. Viktorina, které uložil ve šternberském kostele a které budou později mít význam i pro litomyšlský kostel Povýšení sv. Kříže. Ten stále ještě nebyl dostavěn.

Když se zde Albert stal podruhé biskupem, bylo jednáno o tom, že by byl mistr Jakub nahrazen jiným vedoucím stavby. Tyto snahy mohly být způsobeny Jakubovým stářím, které mu neumožňovalo pokračovat ve stavbě rychleji. Olomoucký biskup a předchůdce Albertův Jan ze Středy se však přimluvil za to, aby stavba byla dokončena tím, kým byla i započata, neboť jen on zná intence zakladatele kostela, tedy Jana ze Středy. Odvolával se při tom na to, že také on při stavbě kláštera ve Šternberku plně respektoval vůli jeho zakladatele: „Mistr Jakub, ředitel stavby našeho kostela sv. Kříže ve vašem městě Litomyšli, úplně zná náš úmysl od prvých základů až do této doby a jen jemu a nikomu jinému je známo, jak se má postupovat k dokončení stavby a po jeho odvolání či odstavení by celá stavba této budovy, na níž se již dlouho pracuje, vážla.“²³ Poté Jan přislíbil Albertovi další

²¹ Srov. SKŘIVÁNEK Milan, Litomyšl 1259-2009, 50.

²² Srov. tamtéž, 49.

²³ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 2.

pomoc se stavbou kláštera ve Šternberku. Další zprávy o mistru Jakubovi nejsou, ale z toho, že se biskup Jan ze Středy na Alberta již více neobrací, se usuzuje, že jeho přání bylo vyhověno.²⁴

Brzy nato stavba kostela rychle pokročila, takže stěny již stály a scházelo udělat střechu. Pro své zaneprázdnění jinými povinnostmi se biskup Jan nemohl účastnit porad o dokonání stavby, proto požádal převora a všechny členy konventu, aby „na kryt dobrý pozor měli, na složení dřev, a aby k tomu vzali dobré řemeslníky, aby nešetřili, že vše rád zaplatí.“²⁵ O pomoc při dostavbě litomyšlského kostela požádal i převora brněnského kláštera. Za pozornost určitě stojí postoj a vztah již olomouckého biskupa ke kostelu jím založenému, kdy ve své korespondenci kostel s klášterem nazývá „svým“ klášterem, „svou“ stavbou.²⁶

Celá stavba chrámu trvala přibližně 20 let a skončila roku 1376. Aby do té doby nebyl klášter bez kostela, byla při něm založena kaple Panny Marie. Dříve se mělo za to, že tato kaple je totožná s dnešní kaplí sv. Markéty Antiochijské,²⁷ toto se však později ukázalo jako mylné, jak bude řečeno dále. Když byl Albert roku 1376 ve Šternberku za účelem koupi statků pro tamější klášter, převezl odtamtud ostatky sv. Viktorina²⁸ do Litomyšle, kde je uložil v katedrálním kostele Panny Marie k veřejné poctě. Od té doby je sv. Viktorin pokládán za patrona litomyšlského biskupství. Později byly ostatky přeneseny do kostela Povýšení sv. Kříže, kde jsou do dnešních dnů. S dokončením stavby kostela se klášteru dostalo i mnohých nových nadání, ač již před tím oplýval velkým majetkem. Jan ze Středy klášteru věnoval ves Letnou.

²⁴ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 158.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 3.

²⁷ Srov. tamtéž, 159.

²⁸ Vedle ostatků sv. Viktorina přivezl Albert z Magdeburgu také ostatky sv. Felicity, sv. Filipa, sv. Štěpána, sv. Šebestiána a sv. Mauritia. Všechny tyto ostatky daroval Karlu IV. a sám si ponechal pouze část ostatků sv. Viktorina. Srov. Proboštský úřad Litomyšl: Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 9.

3 DALŠÍ VÝVOJ DO VPÁDU HUSITŮ DO LITOMYŠLE

3.1 Období působení dalších litomyšlských biskupů

Roku 1380 se ujal vedení litomyšlské diecéze Jan III. Soběslav, markrabě moravský. Za jeho působení se augustiniánský klášter snažil vyměnit své vzdálené majetky za bližší. Jednou z nejvzdálenějších vsí byly Žbánice ležící mezi Moravským Krumlovem a Znojmem. Z tohoto zdroje klášter získával především naturálie jako obilí a víno. Značnou obtíží ovšem byla doprava těchto surovin do vzdálené Litomyšle. V té době byl převorem Eberhard a podpřevorem Jan, kteří se často radili s celým konventem jak tento problém vyřešit. S povolením převora mateřského brněnského kláštera došlo k prodeji vsi se všemi právy zemanovi Bohunkovi ze Střenice a jeho zeti Filipovi ze Svojanova za 135 hřiven. Kupní smlouva byla sepsána 6. února 1382 a litomyšlskému klášteru bylo dovoleno kupovat jiné majetky na Moravě až v ceně 315 hřiven.²⁹ V další jihomoravské vsi patřící klášteru – Tešeticích byla prodána louka obyvateli blízkých Prostroměřic Rözlerovi s tím, že nový majitel a jeho dědicové musí klášteru každý rok na sv. Havla odvádět úrok ve výši 72 grošů pražských. Pokud by tak neučinil, může klášter učinit veškeré možné kroky k vymáhání náhrady škod, které by mu tím vznikly.³⁰

Klášter augustiniánů se i s kostelem stále více rozmáhal. Již jeho založení postavilo katedrální kostel do stínu. K tomu, aby věřící byli nalákáni z klášterního do katedrálního kostela, byly využity ostatky sv. Viktorina.³¹ To, že věřící navštěvovali více kostel Povýšení sv. Kříže, bylo zapříčiněno také tím, že se tento kostel jako jediný nacházel vně městských hradeb, a lidé tak k němu měli blíže. Jan III. Soběslav byl na biskupském stolci do roku 1388.

Je možné říci, že druhý nejvýznamnější biskup s vlivem na celé město po Janu II. ze Středy byl Jan IV. Železný. Jeho episkopát také trval dlouhou dobu – od roku 1388 do roku 1418.³² V té době byla většina mnichů kláštera německých, ale

²⁹ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk, Dějiny města Litomyšle a okolí, 179.

³⁰ Srov. tamtéž, 180.

³¹ Srov. tamtéž, 181. Je však nutno podotknout, že kult sv. Viktorina se v té době těšil velké úctě po celé zemi.

³² V minulosti vznikaly hypotézy, že mezi lety 1388 a 1391 byl v biskupském úřadu ještě jiný Jan. To je zakládáno na nespolehlivých základech, a je proto třeba tuto variantu vyloučit. Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 185.

z důvodu rostoucího počtu českého obyvatelstva byli zde zvláštní čeští kazatelé: Ondřej, který zemřel roku 1399, a po něm Jindřich.

V této době se poněkud uklidnily spory, které byly mezi kapitulou a klášterem od jeho založení, protože členové biskupské kapituly neviděli rádi, jaké oblibě se kostel Povýšení sv. Kříže těší. Jediný spor byl pouze s farářem farního kostela sv. Klimenta o placení desátku z Volšínského dvora, který byl kdysi klášteru darován jeho zakladatelem a při tom byl osvobozen od placení desátku faráři.³³ Rozhodnutí učinil oficiál biskupství Jakub Bušek: „...přičkl faráři u sv. Klimenta desátek jen z jednoho lánu role u jmenovaného dvoru na věčné časy a sice po korci žita a ovsa na celý rok; za ostatní dva lány z desátku osvobozené musil dáti klášter farářovi jednou pro vždy půl třetí kopy gr. pražských ve 3 dnech po vynesení výpovědi, farář pak za tyto peníze aby koupil takový pozemek, který by ročně vynášel po dvou korcích žita a ovsa.“³⁴

3.2 Počátky husitství a dobytí Litomyšle

Biskup Jan Železný byl velkým bojovníkem proti husitství. Byl jedním ze žalobců, kteří stáli proti Husovi na Kostnickém koncilu, kam ovšem přišel až na začátku roku 1415. Sám o sobě řekl, že mu „jde vždy a všude o vyplnění Wiclifického kacírství, v Čechách bujícího.“³⁵ Tak začala nejslavnější doba v životě Jana Železného. Po upálení Jana Husa se všichni jeho přívrženci obrátili proti těm, kdo měli podíl na jeho smrti. Mezi nimi i k tehdejšímu litomyšlskému biskupovi, proto bylo biskupství napadeno ještě v době, kdy byl Jan v Kostnici. Když se o tom koncilní otcové doslechli, pověřili jakéhosi Jana mladšího, horlivého katolíka z Hradce, tím, aby vzal biskupovy statky pod svou ochranu a po návratu Jana i jeho samotného. Nenávist vůči němu ale stále rostla.³⁶

Po energickém a temperamentním Janovi nastoupil na biskupský stolec Aleš z Březí, pocházející z rytířského rodu Březí. Byl velmi shovívavý vůči novým směrům vznikajícím ve 20. letech 15. století, tedy i vůči husitům. Jeho zásluhou

³³ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 188-189.

³⁴ Tamtéž, 189.

³⁵ Tamtéž, 241.

³⁶ Srov. tamtéž, 242-243.

litomyšlské biskupství nezanklo krvavou cestou, nýbrž „přirozenou“ cestou. Více bližších informací k Alešově episkopátu v Litomyšli nemáme.³⁷

Na jaře roku 1421 po pádu Vysokého Mýta, kde v čele vojska stál Jan Žižka, se husité vydali směrem k Litomyšli. Nejdříve vypálili kartuziánský klášter v Tržku,³⁸ odkud před nimi řeholníci uprchli. V pátek 2. května vojska dorazila před Litomyšl, biskup byl donucen odtud uprchnout do Svitav a město přijalo čtyři pražské artikule. Litomyšl se husitství poddala bez boje a husité pokračovali dále do Poličky, kterou dobyli útokem. Tak de facto skončila existence biskupství, na nějž později jistým způsobem navázala královéhradecká diecéze. Litomyšlský biskupský stolec byl obsazován již jen formálně po několik desetiletí. Po smrti Aleše z Březí roku 1438 byl zvolen biskupem mostecký farář Matěj, protože však nemohl sídlit v Litomyšli, byl papežským stolcem jmenován administrátorem diecéze převor svitavské kapituly. Posledním středověkým biskupem, vysvěceným v Římě roku 1474, byl Jan Bavor, opat kláštera v Louce u Znojma. Zemřel roku 1481.³⁹ Podobně byli z Litomyšle vyhnáni i augustiniáni, kteří se sem již nikdy nevrátili. Duchovní význam Litomyšle, který si budovala po staletí, takřka zanikl, nebo alespoň upadl na úroveň mnohem nižší a zpět se již nevrátil.⁴⁰ Ještě větší škody město utrpělo při dalším husitském tažení roku 1425, kdy byl napaden hrad a zbořena biskupská katedrála.⁴¹

³⁷ Srov. tamtéž, 240-251.

³⁸ Kartouza v Tržku byla založena biskupem Albertem ze Šternberka roku 1378 po jednáních, která začala již v roce 1376. Je možné, že ostatky sv. Viktorina byly do Litomyšle převezeny s tím, že budou uloženy právě v tržeckém klášteře. Klášter dostal jméno *Keř Panny Marie* či spíše *Růžový palouček Panny Marie* (*Rubus beatae Mariae*) a s jeho založením kapitula příliš nesouhlasila, proto jej Albert založil ve své vlastní oboře, v místě dnešního Nedošínského háje. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 50-52; srov. také NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 161-164.

³⁹ Od té doby spravovali duchovní záležitosti (temporalia ztratili úplně) administrátoři kapituly ve Svitavách, poslední z nich, Wolfgang, zemřel r. 1554. Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 14.

⁴⁰ Srov. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, 249-252.

⁴¹ Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 74-75.

4 STAVEBNÍ VÝVOJ KLÁŠTERA S KOSTELEM

Dosud byla pozornost věnována dějinným okolnostem vzniku kláštera. Nyní zbývá zaměřit se samostatně na vývoj po stavební stránce. Nebude se ovšem jednat o rozbor množství architektonických prvků, půjde spíše o doplnění toho, co nebylo možné zařadit do předchozích kapitol a co bude nezbytné pro pochopení kapitol následujících.

4.1 Od počátku do doby husitské

Ze zájmu Jana II. ze Středy o stavbu kostela lze vyvodit, že samotná stavba začala ihned po založení kláštera. V zakládací listině je uvedena i kaple se hřbitovem, o jejím zasvěcení ani umístění však není nic známo. Dnešní kaple sv. Markéty to vzhledem k jejímu umístění být nemohla. Znamé není ani zasvěcení gotické kaple sv. Josefa.⁴²

Jako první byla zahájena výstavba presbytáře spolu s konventem. Tomu odpovídají chybějící opěrné pilíře na straně presbytáře dotýkající se východního křídla konventu. Tento postup byl uplatněn z toho důvodu, aby mohl být ihned umožněn život v konventu. Spolu s kostelem bylo založeno východní (tehdy hlavní) křídlo konventu, v němž se nacházela kapitulní síň a v patře dormitorium. Ještě před dokončením presbytáře byla zahájena výstavba západní části hlavní lodi zároveň s věží v severozápadním nároží.⁴³ Sloužit bohoslužby bylo možné již v průběhu stavby po dostavbě presbytáře díky provedení zadržky v místě spojení s hlavní lodí. Západní vstup do hlavní lodi byl opatřen monumentálním vstupním portálem, jehož vznik je datován do doby, kdy Jan II. ze Středy již byl na olomouckém biskupském stolci – na portálu je umístěn znak olomouckého biskupství. Jako druhá fáze výstavby byl propojen presbytář se západní částí lodi a bylo započato s výstavbou jižní boční lodi spolu s ambitem kláštera. Jako poslední byla postavena severní boční loď. V ní jsou arkády neobvykle posunuty oproti arkádám jižní lodi. Tento fakt je možné zdůvodnit tím, že tato část kostela byla budována až v pozdější

⁴² Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 67.

⁴³ Jak bude uvedeno dále, uvažovalo se pozdějších dobách o možnosti existence druhé symetrické věže. Průzkumem se však toto ukázalo jako neopodstatněné. Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 67.

době, a to pravděpodobně za biskupa Alberta ze Šternberka. Navíc by tuto část již nemusel mít na starost mistr Jakub, neboť ani neodpovídá jeho slohu.⁴⁴

Po výstavbě zmíněného prvního křídla kláštera došlo k určitým nesrovnalostem při výstavbě dalších křídel. Nejstarší částí konventu je dnešní kaple sv. Josefa, která je také nejzachovalejší, a k ní přiléhající sakristie, která snad byla kapitulní síň. Druhou variantou je, že tato síň stála poněkud jižněji a dnešní kaple sv. Markéty by byla jejím předsunutým presbytářem. Postupné budování areálu způsobilo, že ambity organicky nenavazovaly na východní křídlo konventu.

O dalších křídlech konventu bohužel nejsou žádné informace s výjimkou toho, kde se nacházelo severní křídlo ambitu. Jeho klenby jsou dosud patrné na venkovní stěně jižní boční lodi. Zajímavostí je fakt, že omítky v předsíni kaple sv. Josefa byly původně řešeny jako exteriérové a teprve později po dostavbě ambitu došlo k zaklenutí tohoto prostoru, a tím k jeho následnému spojení s konventem.

Co se týká kaple sv. Markéty, dnes považované za součást kapitulní síně, je její vznik dáván do poslední čtvrtiny 14. století. Kde stála kaple Panny Marie, není jisté.⁴⁵ Mohlo se jednat o kapli hřbitovní a pak by stála někde severně od kostela, anebo se mohlo jednat o původní zasvěcení kaple sv. Josefa či její části.

⁴⁴ Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 69.

⁴⁵ Srov. tamtéž, 73.

5 VÝVOJ KOSTELA DO NÁSTUPU VALDŠTEJNŮ

5.1 Zbytek 15. století

Roku 1448 byla ke kostelu Povýšení sv. Kříže přenesena fara z dosavadního farního kostela sv. Klimenta, který byl v tomto roce zbořen: „R. 1448 dne 12. ledna k faře sv. Klementa vykázán byl poplatek 1 kopa z role na Hlavňově; dne 30. října téhož roku Křišťan, soused na předměstí německém, odkázal již ku kostelu sv. Kříže svou poslední vůlí 10 kop (...); a poněvadž v knihách kšaftů ku kostelu sv. Klementa se více žádný odkaz nenalézá, soudí se z toho, že kostel sv. Klementa času toho zrušen byl.“⁴⁶ Tímto krokem byl dnešní proboštský chrám ušetřen ještě větší zkázy, než která na něj dolehla.⁴⁷

Tak jako mnoho jiných českých měst, byla Litomyšl nucena přijmout Pražské artikule. Hejtmanem zde byl Diviš Bořek z Miletínka, za jehož působení bylo katolické kněžstvo z města vypovězeno a nahrazeno husitským. Ani zde ovšem nešlo o naprosto čistý utrakvismus a náchyllost k novotám dávala vzniknout mnoha sektám.⁴⁸ „V husitském hnutí byly různé ideologické proudy, prameny nám však neumožňují, abychom blíže nahlédli do myšlenkového světa Litomyšlanů kolem poloviny 15. století.“⁴⁹

Když 2. března roku 1460 Litomyšl zachvátil požár,⁵⁰ vyhořely spolu s dalšími budovami i místní kostely. Kostel Povýšení sv. Kříže vyhořel kompletně i se zvonící. Jen sakristie zůstala netknutá. Po tomto požáru byla původní klenba kostela nahrazena prkenným (táflovaným) stropem. Až do roku 1466 neměl kostel zvon; téhož roku koupili měšťané litomyšlští – kramář Bernard a Jindřich – zvon od Jana Bradáče z Kutné Hory za 50 kop grošů.⁵¹ Tento krok by ukazoval na zlepšení ekonomické situace města a také na možné dokončení rozsáhlejších oprav. Více informací o změnách kostela proběhlých v 15. století prameny neuvádějí.

⁴⁶ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 5.

⁴⁷ Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 73.

⁴⁸ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 334-335.

⁴⁹ SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 79.

⁵⁰ Litomyšl se v následujících staletích potýkala s požáry poměrně často. Proto byl roku 1562 vydán městský požární řád, který jim měl předcházet či alespoň omezit jejich následky. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl, starobylé město, Praha a Litomyšl: Paseka, 1994, 27.

⁵¹ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 15.

5.2 Za doby Kostků z Postupic

Do přelomu 15. a 16. století je kladena výstavba současné severní lodi v odlišném slohu, její nové sklenutí a zvýšení arkád z důvodu přístavby literátského kůru. Spolu s ním byla určitě vystavěna i severní předsíň kostela, díky níž je možný přímý přístup na kůr nad severní lodí. V této době mohlo být do západní předsíně vloženo točité schodiště vedoucí na kůr. Při těchto změnách je pozorovatelné využívání jak gotických, tak i renesančních prvků.⁵² Od roku 1432 náleželo panství nad městem rodu Kostků z Postupic. Za jejich vlády byla roku 1522 vystavěna předsíň k jižní boční lodi, kvůli čemuž byl částečně překryt gotický vstupní portál. Při této příležitosti také došlo ke stržení severního ramene ambitu již více neobnoveného kláštera. Znak patronů kostela v této době (hrábě) je dosud viditelný na stropě v jižní předsíni kostela.

Další požár postihl město 11. května 1546. Opět vyhořel kostel i se zvonící a děkanství se školou. Zvony ani kostelní hodiny tuto zkázu nepřečkaly a jediné, co zůstalo zachováno, bylo opět pouze to, co bylo v sakristii. V následujících letech probíhaly opravy škod způsobených požárem. Dva roky po zmíněném požáru byl koupen zvon od královského puškaře mistra Tomáše Jaroše z Prahy,⁵³ jenž si nechal zaplatit pouze zvon a jeho okování daroval zdarma.⁵⁴ Ještě v první polovině století byla postavena nová zvonice, jejíž masivnost odpovídala velikosti nových zvonů, které by gotická věž neunesla. Tato zvonice byla ovšem oproti původní založené na konci skalního výchozu založena jen mělce na suti, což přineslo značné statické obtíže, které byly úplně vyřešeny až přestavbou na konci 19. století. Dlouhou dobu se mělo za to, že kostel měl dvě souměrné věže v průčelích obou bočních lodí. Zmínky o druhé věži však značí to, že původní gotická věž byla ponechána a vedle ní se vystavěla věž nová, předsazená před původní. Tento postup nebyl v dané době ničím neobvyklým.⁵⁵ Existenci věže při jižní lodi navíc odporuje malá tloušťka obvodových zdí, které bez zesílení navazují na zdivo jižní lodi, a také ta skutečnost,

⁵² Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 74.

⁵³ Srov. tamtéž.

⁵⁴ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 4-5.

⁵⁵ Srov. MACEK Petr, Stavebně historický průzkum II., 75.

že v průčelí této lodi se nacházelo gotické okno, jež se u věže nedá předpokládat.⁵⁶ Ostění tohoto hrotitého okna je v současnosti kryto omítkou. V 50. letech 16. století byl kostel vyzdoben mnohými malbami, které jsou dosud viditelné na půdě nad hlavní lodí (např. znak cechu řezníků). Ve stejné době se pokračovalo i v opravách na jižním a východním traktu kláštera; k těmto pracím však nejsou bližší informace.⁵⁷

Obyvatelé města ještě nestačili odstranit všechny škody požárem napáchané, a 5. března 1560 byla Litomyšl znovu zachváčena plameny. „K umírnění bídy docházelo již druhý den po požáru z českých i moravských měst, a od vrchnosti hojně zboží a potravin, později i peníze. Též císař Ferdinand přispěl tím, že pohořelé měšťany osvobodil na 3 léta od posoudného, kdežto nevyhořelých tu daň z piva rovněž po 3 léta na stavbu kostela děkanského a dvou radních domů věnoval. Tyto výhody prodloužil císař na další dvě léta, když r. 1560 dne 25. srpna povodeň velkých škod i na městských hradbách způsobila.“⁵⁸ Ještě téhož roku byla uzavřena smlouva s Pavlem hodinářem o tom, že opraví ohněm poškozené městské hodiny, a ty pak umístí na věž děkanského chrámu. O rok později bylo zapláceno odlití nových zvonů hradeckému konváři Václavovi a dále se uzavřela smlouva s Jiříkem Böhmem z Moravské Třebové o pokrytí věže bílým plechem a o jejím následném natření. K dokončení pobíjení věže došlo roku 1562 a nově byla pokryta také malá vížka na střeše kostela. Další dva zvony byly pořízeny od Adama Taraba z Hradce Králové (1568) a od Jana Pauera z Norimberku (1577). Od roku 1564 byl kostel nově omítán. V této etapě patrně vznikl i komplikovaný dřevěný kazetový strop nad kněžištěm i nad hlavní lodí. Jako jeho pozůstatek jsou dosud viditelná vysekaná lůžka pro uložení trámů viditelná na půdě kostela.⁵⁹

5.3 Noví majitelé Litomyšle – Pernštejnové

Roku 1547 byla Litomyšl zkonfiskována Bohuši III. Kostkovi z Postupic pro jeho účast na ozbrojeném konfliktu protestantů proti císaři Karlu V., jenž byl

⁵⁶ Srov. MACEK Petr, ZAHRADNÍK Pavel: Bývalý augustiniánský klášter v Litomyšli a jeho stavební proměny, in: Průzkumy památek 1 (1995), 7-9.

⁵⁷ Srov. MACEK Petr: Stavebně historický průzkum II., 76.

⁵⁸ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 15.

⁵⁹ Srov. MACEK Petr: Stavebně historický průzkum II., 76.

podporován českým králem Ferdinandem I. Ten rázně zakročil proti odbojným stavům v Čechách a Bohuš z Postupic byl pak držen v domácím vězení v Brandýse nad Orlicí. Od 19. srpna 1567⁶⁰ byla Litomyšl ve vlastnictví Vratislava z Pernštejna.⁶¹ Po Vratislavově smrti roku 1582 spravovala panství vdova po něm – Marie Manrique de Lara. Tato šlechtična měla velký podíl na následné podobě kostela zčásti trvající dodnes. Čtvrtý požár postihl město roku 1601.⁶² Jak píše pozdější Březinova kronika, zničeno bylo opět mnoho: „škola i s farou, též hlavní kostel sv. Kříže s stropem táflováním nákladně a pěkně malovaným a všecko, což v něm bylo, shořelo, věže vysoká s hodinami a dvěma zvony též zkázu vzala, zvony dva velký na druhý nižší věži jeden biřic obhájil, potom za to mu dáno 10 kop míš.“⁶³ Po tomto ohni již nebyla původní gotická věž vystavěna a ani věžní hodiny se nepoživovaly. Roku 1604 došlo k pádu klenby nad západním kůrem. Ve zprávě o této události je zmiňován i zasypaný zedník, což svědčí o tom, že ke zřícení došlo během stavebních prací.

Při obnově kostela bylo také rozhodnuto o tom, že celý prostor bude nově sklenut. Nová klenba navázala na někdejší středověkou koncepci. Kvůli nové klenbě byla původní gotická okna snížena a opatřena novými kružbami. Opěrné pilíře byly zvenčí opatřeny šedým kvádrováním. Necitlivým zásahem bylo osekáno profilované ostění okenních špalet presbytáře a došlo k jejich nahrazení prostými šikmými plochami. Snížení oken o více než metr je patrné na fasádě kostela. Marie Manrique de Lara dala vystavět i nynější západní předsíň se vstupním portálem. Dalším vzácným prvkem je také v té době vzniklý portál spojující presbytář s kaplí sv. Josefa. Tu dal vystavět roku 1605 zámecký důchodní Jiří Frodl svým

⁶⁰ Ještě téhož roku bylo zahájeno shromažďování materiálu na stavbu nového panského sídla – dnešního litomyšlského zámku, ke kterému byl položen základní kámen 18. března 1568. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 112.

⁶¹ Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 93-109. Ještě před pány z Pernštejna patřila Litomyšl nejprve hejtmanu Šebastiánu Šenajchovi (1547-1552), poté Jaroslavovi z Pernštejna (do r. 1553) a po něm Václavu Haugvicovi z Biskupic. Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 5.

⁶² Pamětní kniha litomyšlského děkanství píše, že se tak stalo 24. června; srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 16. Jinde se praví, že k požáru došlo již 4. března; srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 6.

⁶³ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 6.

nákladem.⁶⁴ Následujícího roku byly pořízeny nové lavice a o dva roky později byl v kostele instalován nový hlavní oltář s obrazem Panny Marie dosahující až ke klenutí. V jižní lodi kostela u křtitelnice je umístěn bohatě zdobený dřevěný renesanční epitaf s výjevem Kristova křtu darovaný roku 1606 rodinou měšťana Vačkáře.⁶⁵ Na epitafu je uvedeno darování: „Léta Páně 1606 15. den měsíce března toto epitafium od nás manželův Jakuba Vachače, měšťana v městě Litomyšli, a Woršlii manželky jeho na budoucí památku naší i dítěte našeho a na náš vlastní náklad z propůjčení Pána Boha věčného jest způsobeno a v tomto místě postaveno. Budiž z toho Pánu Bohu chvála.“⁶⁶ V roce 1616 byl z kostela z Moravské Třebové do Litomyšle převezen pozitiv zakoupený za 100 kop míšenských. Zásadní přestavba děkanství s přilehlou školou probíhala ve stejné době.

V době třicetileté války, v dubnu 1635, postihl Litomyšl další z požárů.⁶⁷ Díky tomu, že byl kostel kryt novou klenbou, nebyly škody na něm veliké a po nezbytných opravách byl následujícího roku slavnostně vysvěcen: „na žádost vysoce urozené panny Frebonie z Pernštejna, paní na Litomyšli, posvěcen jest kostel velký v městě Litomyšli od nejdůstojnějšího v Bohu Otci pana Šimona z Horštejna, arcibiskupa trapezuntského a sufragána pražského, v neděli 7. dne měsíce září ke cti a chvále Pána Boha Všemohoucího (...) 13. dne září též posvěcena kaplička s oltářem jménem sv. Josefa před sakristií, již říkají kaple Frodlovská (...) 6. dne září od téhož arcibiskupa posvěcen krchov při témž kostele sv. Kříže. Zvonové při témž kostele tolikéž. Největšímu zvonu dáno jméno Povýšení sv. Kříže, druhého podle něho zvonu Panny Marie. Třetímu na kozách Čtrnáct pomocníkův. Malýmu na vrchu kostela nad kůrem Svatý Vít mučedník.“⁶⁸ Roku 1638 na sv. Jana Křtitele při mši sv. bylo poprvé hráno na nově postavené varhany. Pozitiv, který před tím byl na jejich místě, byl prodán městskému špitálu.

⁶⁴ To, že je užito termínu „vystavět“, by odpovídalo novému vysvěcení a zásadní obnově této kaple; srov. MACEK Petr: Stavebně historický průzkum II., 77. Pamětní kniha litomyšlského děkanství píše, že se jednalo o Josefa Frodla; srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 16.

⁶⁵ Pamětní kniha litomyšlského děkanství jej jmenuje „Josef Vachač;“ srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 16.

⁶⁶ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 29.

⁶⁷ Oheň založili vojáci 3. jízdní kompanie plukovníka Lautersona jako pomstu za popravu Jana Straky. Zapálili dům na náměstí, kde bydlel jejich velitel, a oheň se rychle rozšířil na velkou část města. Shořelo 297 domů a 15 osob uhořelo nebo bylo zraněno. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 132.

⁶⁸ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 8.

„Varhany nové sestávaly z 22 rejstříků, a sice 10 manuálních, 6 pozitivních a 6 pedálních a konaly službu 140 let.“⁶⁹

Poslední majitel města z rodu Pernštejnů, Frebonie,⁷⁰ neprovdaná sestra Vratislava Eusebia, umírá v roce 1646 a Litomyšl přenechává svému příbuznému Václavu Eusebiovi z Lobkovic, který je roku 1649 postoupil rodu hrabat Trautmannsdorfů.

5.4 Děkan Tomáš Pešina z Čechorodu

Mezi lety 1657 a 1665 působil v Litomyšli jako děkan Tomáš Pešina z Čechorodu.⁷¹ Jeho postava bývá považována za jednoho z prvních průkopníků regionálního dějepisectví.⁷² Rovněž na podobu kostela měl podstatný vliv. Proto je mu zde věnována samostatná podkapitola.

Narodil se 19. prosince 1629 v Počátkách u Jindřichova Hradce. Jeho matka zemřela tři dny po porodu. Bohosloví studoval na univerzitě v Praze pod vedením jezuitů. Vysvěcen byl roku 1653 a o dva roky později byl poslán do Kostelce nad Orlicí, kde se stal děkanem. 1. srpna 1657 byl doporučen Janem Bedřichem z Trautmannsdorfu na místo litomyšlského děkana a v listopadu téhož roku byl jmenován chrudimským vikářem Janem Švandou. Kromě fary litomyšlské byl nějakou dobu administrátorem v Cerekvici nad Loučnou, ve Sloupnici, v Dolním Újezdě, v Sebranicích a v Jablonném nad Orlicí. Vedle této duchovenské činnosti se široce věnoval psaní historických knih.⁷³

⁶⁹ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 30.

⁷⁰ Frebonie z Pernštejna ve své snaze vyhladit ve svém panství vše „kacířské a zhoubné“ přivedla do Litomyšle s pomocí kardinála Arnošta z Harrachu, na jehož přímluvu vládce schválil založení litomyšlské piaristické koleje, roku 1640 tento školský řád. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 139-143. Stavba dnešního piaristického kostela Nalezení sv. Kříže začala až v roce 1714; původní návrh Mikuláše Rossiho byl zamítnut a místo něho byl vybrán Giovanni Battista Alliprandi (po své smrti roku 1720 byl pohřben v děkanském kostele), jehož dílo dokončil František Maxmilián Kaňka roku 1722. Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 159-161.

⁷¹ Jeho předchůdci jsou jmenováni v pamětní knize litomyšlského děkanství. Byli jimi: Jan (od r. 1441), Vojtěch (1446), Prokop (1461), Bartoloměj (zemřel 1493), Petr Jaroměřský (1524), Václav Řezník (1526), Jakub Humpolecký (1533), Martin (1548), Jan Vodička (1563), Jiří Kuten (1569), Sixt Kandid (1570), Jan Jičínský (1578), Bartoloměj Flaxius (1579), Jan Tiburcius (1587), Václav Brosius (1589), Vavřinec Affelis (1595), Jakub Frank Klivický z Klivic (1596), Daniel Vojtěch Hájek (1618), Mikuláš Bělavý (1630), Wolfgang Heinz (1639), František Emilius Cibo (1641), Martin Zelinka (1648), Jan Ludvik de Girove (1654). Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 377-398.

⁷² Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 166-167.

⁷³ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 398-399.

Po roce 1650 probíhaly rozsáhlejší úpravy kostela. Během nich byla pořízena nová šindelová střecha; 500 kop šindelů na tuto opravu vyráběli obecní poddaní v létě roku 1658. Dále došlo k obnově kaple sv. Markéty, kam byl umístěn Pešínův erb, jež byl později přenesen do městského muzea: „Roku 1660 kapli sv. panny Markéty, s děkanským domem spojenou, dal na svůj náklad ušlechtilé obnoviti a malbou okrášliti a díla toho zavěšením znaku svého vladyckého v té kapli, jež k podnes k spatření potomstvu z pamětnil Na erbu tom nápis jest tento: M. Thomas Joannes Pessina a Čechorod, Dec. Litom. Fieri curavit A. 1660).“⁷⁴ Následujícího roku nechal do vítězného oblouku v kostele umístit kalvarské sousoší zhotovené chrudimským řezbářem Kristiánem: „dal v děkanském kostele postaviti na trám, jenž pod klenutím z jedné zdi (stěny) nad bývalou oratoří do zdi protější nad kazatelnou umístěn byl, kříž a sochy P. Marie Bolestné a sv. Jana, Miláčka Páně (...), v jedné soše byl nalezen pergamenový lístek, rukopis to děkana Pešiny; jest na něm toto napsáno: „Anno MDCLXI die XXX Julii. Erecta est haec Crux sancta, impensis adm. rev. Dom. Thoma Joannis Pessina a Czechorod, decani Litomisliensis, et pro tempore administratoris parochia Sloupcensis et Cerekvicensis (...).“⁷⁵ I po svém odchodu z Litomyšle Pešina nadále podporoval zdejší kostel svými dary. Zemřel roku 1680 a pohřben byl v pražské katedrále sv. Víta.

5.5 Ostatní litomyšlští děkanové do doby nástupu Valdštejnů

Po Pešinovi přišel do Litomyšle Jakub František Fortelides. Za jeho dvanáctiletého působení byl v kostele roku 1668 zbudován oltář Panny Marie na místě, kde dnes stojí kazatelna, a roku 1670 začala stavba kostela sv. Anny, který byl spolu se hřbitovem vysvěcen o dva roky později.⁷⁶

Následující postavou, která měla větší vliv na podobu kostela, byl děkan Jiří Vilém Jedlička. Narodil se v Náchodě roku 1641, vysvěcen byl roku 1665 a jeho prvním působištěm byla Přelouč. Odtud odešel do Bohdanče a mezi lety 1670 a

⁷⁴ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 9.

⁷⁵ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 399.

⁷⁶ Srov. tamtéž, 401. Po roce 1831 sloužil k pohřbívání již jen hřbitov u kostela sv. Anny; srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 141-142.

1679 působil jako rektor semináře. Teprve poté přichází do Litomyšle. O svém díle a některých nákladech spojených s opravami pro kostel píše sám děkan Jedlička:

„Léta 1680 dal jsem novou kryptu dělati v kostele sv. Kříže před oltářem sv. Panny Barbory. Stála mě 43 zl. 11 kr. 3 pen. mimo 4000 cihel a písku spolu s fůrami, které od zámku darmo se daly. Item dal jsem kus kůru pro zvětšení kaple sv. p. Barbory shoditi a zas spraviti. Stálo to dílo 14 zl. 28 kr. 3 pen. Téhož léta dal jsem novej oltář sv. p. Barbory udělati. Dáno za něj řezbáři 80 zl. a 3 zl. trynckgeltu. Její Excell. paní hraběnka zdejší darovala do něho obraz malovanej s svatým Šebastiánem a sv. Rochem. Ten oltář dal jsem na druhej rok pozlatiti. Dáno od něho malíři 170 zl. (...) Léta 1687 dal jsem do kostela sv. Kříže varhany spraviti. Dáno od nich varhanáři 80 zl. (...) Léta 1688 dal jsem velkej kostel pobíti. Vyšlo na něj bezmála 600 kop šindelů. Od dělání po 4 kr. dáno 40 zl. Šindelných hřebíků přikoupeno 2000 po 1 zl. 15 kr., činí 24 zl. Červené barvy 17 věrtel, za ni 21 zl. 13 kr. Klejtu do barvy 17 liber po 7 kr., činí 2 zl. 9 kr. Za jednu čtvrtci soli do barvy 30 kr. Oleje 6 věder 55 zl. 30 kr. Octa 2 ½ sudu od zámku k tomu darováno. Tesařům od pobíjení 40 zl. Suma 183 zl. 22 kr. Téhož léta dal jsem taky na ten velkej kostel vížku udělati. Dáno tesařům od ní 35 zl. 27 kr. Za tři soudky bílého plechu a k tomu ještě 157 archů 92 zl. 15 kr. Od pobíjení plechem té vážky 20 zl. Kotlářovi od dělání nové báně, rožna, kříže, hvězdy a praporce 15 zl. 44 kr. Malířovi od pozlacování báně, kříže, hvězdy a praporečka 12 zl. Tesaři od postavení báně na pár střevíc 1 zl. 30 kr. a za 1 pintu vína 16 kr. Činí 177 zl. 12. kr. Dříví, fošen a prken, co bylo potřeba, od zámku k tomu jest darováno.

Léta 1703 a 4 dal jsem dlážditi kostel sv. Kříže mimo postranních ambitů dlažbou kamennou. Vyšlo na tu dlažbu 17 kop kusů, dva malý za jeden počítajíc. Platili jsme kameníkovi abstdorfskému (=opatovskému) od kopy kusů po 7 zl. Přišlo za všeckny 119 zl. Zedníkovi od dláždění platíce od každé sáhy po 18 kr. Od 61 sáhy přišlo dáti 18 zl. 18 kr. Za 6 beček vápna 6 zl. Přidavačům a robotířům, co rum z kostela vynášeli, 8 zl. 48 kr. Činí všechno spolu 151 zl. 48 kr. (...) A. 1705 dali jsme novou kostnici

na krchově při kostele sv. Kříže stavěti, poněvadž stará na rozpršení byla, sem i tam roztržena a kostmi až na vrch pod střechu naplněna. (...) Činí všeho nákladu, což se od záduší platilo, 192 zl. 2 kr. 1 ½ pen. Fůry pro svážení písku a kamení poddaní zámečtí a městský spolu robotou vozili. Dříví od zámku darmo dali. Obrazy do voken dobrodincové dali malovati. (...) A. eodem 7105 dali jsme v kostele farním nákladem kůru literátského v kůru proti sacristii novejš oltář sv. Kříže udělati. Dáno od něho řezbáři 65 zl. 30 kr. Malíři 36 zl. 30 kr. Truhláři od štoka a rámu pracovaného 3 zl. 30 kr. Zámečnickovi za jeho dílo 3 zl. 42 kr. Za plátno na tři ubrusy a od šití 2 zl. 51 kr. Činí 106 zl. 3 kr. (...) Obraz Salvátora do toho oltáře p. děkan zdejší věnoval. Potom dali jsme ještě čtyry cherubíny neb anjelský hlavy s křídly k tomu přidělati. Dáno od nich řezbáři 2 zl. 30 kr. Malíři 2 zl. 30 kr. a zámečnickovi 15 kr. Rám k obrazu Salvátora obzvláště jeden jiný dobrodinec dal pozlatiti. Dal od něho malíři 12 zl. a dva věrtele hrachu.⁷⁷

Do krypty pod severní lodí se vchází z renesanční předsíně. Prvním pohřbeným v této kryptě byl farář z Dolního Újezdu – Jiří Brauner spolu se svým bratrem Václavem. Rovněž matka děkana Jedličky je pochována ve zmiňované kryptě. Spolu se stavbou krypty byl upraven literátský kůr tak, aby v boční lodi pod ním mohl být umístěn oltář dosahující až ke stropu (viz výše). Dalším Jedličkovým záměrem s kostelem bylo, aby byl vystavěn nový štít, protože v té době kostel „neměl průčelní zdi až k hřebenu, nýbrž šindelovou střechu sahající hloub dolů, a poněvadž předsíň byla dřevěná, a poněvadž vedle kostela a pod ním stály dosti blízko domy: byl kostel v stálém nebezpečí vyhoření, proto doporučil 450 zl. na ten účel, aby průčelní zeď byla vystavěna.“⁷⁸ Tyto peníze byly uloženy u vrchnosti a Jedličkův nástupce několikrát neúspěšně naléhal na hraběte Trautmannsdorfa, aby se začalo se stavbou. Na to mu bylo odpovězeno, že 450 zl. je na takové dílo málo. Děkan proto požádal o odhad ceny stavitele Kaňku. Ten pak odpověděl, že pokud by mělo jít o nádhernou stavbu, vyžádala by si tato nejméně 4000 zl.⁷⁹

⁷⁷ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 9-11.

⁷⁸ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 402.

⁷⁹ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 11.

Děkan Jedlička musel čelit několika sporům s piaristy. Jedním z nich bylo to, že mu piaristé znemožnili průchod přes jejich zahradu, kudy se dostával na horní město a na zámek.⁸⁰ Za doby Jedličkova působení postihl českou zemi mor roku 1680. Litomyšl byla této rány ušetřena a na poděkování byla na náměstí vystavěna dřevěná socha Panny Marie.⁸¹ Děkan Jedlička zemřel 18. října 1707 a pohřben byl v jím vystavěné kryptě.

Celých 48 let (1708-1756) byl v úřadu litomyšlského děkana skromný Zikmund Adam Náchodský z Neudorfu.⁸² Narodil se roku 1663 a jako mladý nějakou dobu sloužil v armádě. Po vystoupení z vojska začal studovat bohosloví a na kněze byl vysvěcen roku 1693. Na rozdíl od svého předchůdce, děkana Jedličky, vycházel dobře se členy řádu piaristů. Dohodl se s nimi na umožnění průchodu jejich zahradou i pro další osoby z děkanství.⁸³ V době jeho působení byly v porovnání s předešlou dobou prováděny jen malé úpravy kostela. Roku 1710 byl vyzdvižen nový zvon – „umíráček.“ Z dílny litomyšlského sochaře Pacáka vzešly tři oltáře instalované do kostela v roce 1729; jednalo se o oltář sv. Jana Nepomuckého a nahrazení oltáře Panny Marie oltářem novým. Třetí oltář, Bičování Krista, byl pořízen až roku 1752 a byl osazen sochou Bičování Krista; o jeho štafírování se postaral znojemský malíř Karel Šrámek spolu se svým bratrem.

Ještě za života Zikmunda Adama Náchodského, který zesnul 19. října 1756 (pohřbený je v kryptě kostela před dnešní kazatelnou), byl jeho nástupcem jmenován Emanuele z Valdštejna zámecký kaplan Josef Warlich, někdejší

⁸⁰ Celkem třikrát byli piaristé administrátory farnosti u kostela Povýšení sv. Kříže. Poprvé tomu tak bylo po odchodu děkana Františka Emilia Ciba v roce 1648. V této době za to piaristé dostali velkou část hřbitova a zahrady, kterou ihned obehnali plotem. Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 396-404.

⁸¹ Později (po morové epidemii roku 1716) byla tato socha nahrazena kamenným sloupem s kamennou sochou a dále sochami sv. Václava a sv. Jana Nepomuckého; srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 279.

⁸² „Ku charakteristice děkana Náchodského sloužijí následující zpráva z jeho života: Ač stavu šlechtického nenáviděl nádheru života; oděv jeho byl jednoduchý, z látky soukené, nábytek byl prostý, pokoj svůj nedovolil bíliti, osoby ženské do jeho pokoje vstoupiti nesměly. Hrabě Václav Trautmansdorf, měl mu to za zlé, že pokoj svůj nedal nikdy vyběliti; i pozval jej k návštěvě hraběte z Hohenembsu do Bystrého. Za nepřítomnosti děkanovy byl jeho pokoj vybělen a umyt. Když děkan při svém návratu viděl svůj pokoj vyčištěný a že ženské v jeho pokoji pracovaly, a se dozvěděl, že hrabě vše tak nastrojil, hněval se velice na něho a po dlouhý čas jej ani nenavštívil.“ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 408-409.

⁸³ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 407.

tajemník hraběte Václava z Trautmannsdorfu.⁸⁴ Pro své nemoci však zemřel právě v době, kdy se konal pohřeb děkana Náchodského.

⁸⁴ Ten mu slíbil úřad litomyšlského děkana, a proto šel Josef Warlich studovat bohosloví; srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 408.

6 OBDOBÍ DO ZAČÁTKU 20. STOLETÍ

K tomu, co bylo dosud napsáno, je méně zdrojů než k následujícím obdobím. Proto bude následující část této práce obsahovat více údajů, které navíc budou podrobnější.

6.1 Příchod Vojtěcha Tichého do úřadu litomyšlského děkana

23. března 1753 zemřel hrabě František Václav z Trautmannsdorfu. Protože syna neměl, zdělila litomyšlské panství jeho dcera Marie Josefa, manželka Františka Josefa Jiřího z Valdštejna. Po její smrti roku 1757 dostaly její majetek její děti – hrabata z Vadštejna.

Za doby působení děkana Vojtěcha Tichého (1756-1788) došlo k rozsáhlejší stavební činnosti na kostele a přilehlých budovách děkanství. Narodil se roku 1713 v nedaleké Poličce. Za svých studií byl podporován hraběnkou Marií Markétou Valdštejnovou. Po svém kněžském svěcení byl kaplanem na Vyšehradě, později arcibiskupským ceremoniářem a vyšehradským kanovníkem. Do Litomyšle přišel po jmenování zdejším kaplanem 29. listopadu 1756.⁸⁵

Již roku 1757 bylo stávající děkanství srovnáno se zemí. S tímto krokem neměl děkan Tichý u vrchnosti žádné překážky, protože u ní byl poměrně oblíbeným. Ani u arcibiskupské konzistoře nenarazil na žádný odpor, když se mu podařilo ji přesvědčit o tom, že „kdysi na troskách augustiniánského kláštera zbudovaná a již zřícením hrozící budova děkanství spolu se školní budovou (která stála hned pod starým děkanstvím, jakoby s ním spojená, a zabírala místo, kde je nyní nejjižnější část děkanství) zbořena a na témže místě byly ještě téhož roku položeny základy k novému děkanství.“⁸⁶ Ponechána byla pouze kaple sv. Markéty (ta však „byla zohydněna tím, že gothická klenba byla snesena, aby se získalo místa pro pokoj s tmavou předsíňkou; tak přišlo děkanství o architektonickou památku. Za děkana Pešiny stávala tato kaple ještě v původní své celistvosti“⁸⁷) a stávající sklepy. Základní kámen v rohu obou křídel budovy byl položen v říjnu téhož roku a posvěcen byl kaplanem Matějem Střelským. Po dobu stavby děkanství

⁸⁵ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 409.

⁸⁶ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 12.

⁸⁷ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 410.

bydleli děkan spolu se dvěma kaplany v panském domě Liebsteinově. Ještě roku 1757 byl nově vybělen kostel a bylo instalováno 12 nových oken a ostatní byla opravena. Tyto výdaje byly částečně hrazeny ze zádušního účtu pro následující rok 1758.⁸⁸ Tohoto roku byl rovněž přestavěn oltář sv. Jana Nepomuckého zbudovaný roku 1729. „Na oltáři stojí socha sv. Jana Nep., na obou stranách oltáře stojí sochy sv. Prokopa a sv. Vojtěcha. Portatile pochází z roku 1737 s ostatky sv. Benedikta a sv. Severiny.“⁸⁹

6.2 Průběh přestavby děkanství

Zřejmě na počátku roku 1758 vyhotovil stavitel a zednický mistr Jan Jiří Béba rozpočet na novou budovu děkanství. Zde byl seznam předběžných nákladů a potřebného materiálu:

„Kamene do zdi 800 sáhů, zdicích cihel 80 000, dlaždicích cihel 14 000, vápna 1300 strych, duby na kleště 30, železí na akry do kleští 12 ct., trámového dříví 80 kmenů, stěnového 80, krovového 200, latí 15 kop, šindela 400 kop, řebíků šindelních 800 kop, prken na podlahy 3 kopy, řebíků podlažních 30 kop, prken na rákosový stropy 12 kop, cvoků na přibíjení rákosí 500 kop, drátů 8 kruhů, dříví na lešení 40 kmenů, slabších krovů 40, prken na lešení 5 kop, kramlí železných 1 kopa, zedníkům od práce 2500 zl., tesařům od práce 130 zl.“⁹⁰

Plán, podle něhož se mělo stavět, spolu se žádostí, aby se na stavbu smělo využít i kapitálu jiných kostelů litomyšlského panství, protože celkové výdaje měly přesáhnout 4000 zl., zaslal děkan Tichý na konzistoř až 4. února 1759. Odpovědi se mu dostalo v listu z 5. března 1759:

„Obdrželi jsme plány budovy litomyšlského děkanství, jež má být od základů postaveno (o kterémžto plánu se zdá, že byl zhotoven spíše pro nějaký velkolepý palác než pro faru či děkanství), spolu s Vaší nám podanou žádostí, kterou my v žádném případě nemůžeme schválit, aby bylo peněz jiných kostelů použito na tak ohromnou a spíše přepychovou než nutnou

⁸⁸ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 13.

⁸⁹ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 28.

⁹⁰ Státní oblastní archiv (SOA) Zámorsk, Velkostatek (Vs) Litomyšl, kart. 740.

budovu, jejíž náklady až po její dokončení by mohly snadno vzrůst na 10 000 či 12 000 zlatých. Proto Vám tento plán vracíme s tím, aby nám místo něj byl ke schválení poslán jiný plán, pořízený pro počestnou a k děkanovi se spíše hodící a omezený jen na pokoje a jiné nejvyšší nezbytné věci.“⁹¹

Spolu se zmíněným novým plánem měl být konzistoři zaslán i přehled všech nákladů spojených s budovou. Mezitím bylo nařízeno upustit od již případně započatých prací.

Nový návrh na přestavbu je datován na 7. května 1759 a celkové náklady podle něho byly vyčísleny na 6 375 zlatých. 11. května rozpočet schválil hrabě a 15. května byl poslán na konzistoř společně s průvodním dopisem děkana Tichého, který byl předešlou odpovědí konzistoř velmi znepokojen:

„Vyznávám s čistým svědomím, že je pravdou, že onen plán jsem ani nenavrhl, ani nenařídil, ani jsem jej nepožadoval, neboť jelikož v Litomyšli nemáme žádného stavitele, jistý syn litomyšlského zedníka, když zaslechl a dozvěděl se o nejvyšší nezbytnosti této stavby, sám jakožto poddaný člověk, aby se více zasloužil v očích nejjasnější vrchnosti, bez mého vědomí tento plán udělal. Ostatně podle geometrických proporcí staré budovy čili děkanství nenavrhl v řečeném plánu (s jedinou výjimkou vnější malby či výzdoby průčelí) nic zbytečného. Obzvláště pak prostornou jídelnu děkan potřebuje, jelikož na poslední tři dny postu, kdy se sejde 5000 až 6000 kajícníků, stejně jako na svátky Božího Těla, Povýšení sv. Kříže a sv. Anny musí děkan pohostit přes 30 kněží. Dva prostorné pokoje byly navrženy pro děkana, právě tolik i pro ubytování žebravých mnichů a také kněží, když přijdou do Litomyšle nebo tudy budou procházet, aby se nemuseli ubytovat v hospodě. Dva pokoje jsou pro kaplany a pod nimi v téže budově a pod touž střechou (jako tomu bylo od nepamětných dob) má zůstat triviální škola, pokoj, komora a kuchyň pro ženatého učitele. V téže budově děkanství se rovněž nachází a má tu zůstat kaple sv. Markéty, ve které bývají německá kázání, takže prostor pro posluchače má být, jak tomu bývalo, veliký a rozsáhlý. Moudře nepovažuji za nějakou rozkoš stavbu krásné budovy,

⁹¹ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 13-14.

protože si nejsem jist, budu-li žít tak dlouho, abych ji mohl obývat, a zkušenost mne naučila, že každá stavba s sebou pravidelně přináší jenom starosti, obtíže a nesnáze. Poníženě zasílám k milostivému rozhodnutí nový plán spolu se seznamem všech nákladů, zhotovený chlumeckým stavitelem panem Františkem Khernerem.“⁹²

Není bez zajímavosti, že František Kherner je zde označován za chlumeckého stavitele. Známy východočeský stavitel tohoto jména žil přinejmenším od počátku 40. let 18. století v Hradci Králové. Žádný ze zmiňovaných dvou plánů na přestavbu děkanství se nezachoval, takže je obtížné říci, nakolik byl druhý přepracovaný návrh oproti prvnímu skromnější, jak to požadovala konzistoř. Je možné, že došlo k jakémusi zjednodušení, na což by se dalo usuzovat ze snížení rozpočtu na mzdy zedníků z 2 500 zl. na 1 650 zl. a zmenšení počtu cihel z 94 000 na 80 000. Na druhou stranu se měla zvýšit spotřeba vápna a narůst měly mzdy tesařů. Odpověď konzistoře na dopis děkana Tichého z 12. června 1759 již nevyslovuje jednoznačné námitky proti stavbě, nicméně i tak nebylo na stavbu pohlíženo nikterak příznivě. Především na arcibiskupství nesouhlasili s tím, aby byly náklady pokrývány z peněz okolních kostelů. Pokud by ovšem tyto prostředky (ne však více než 2 000 zlatých) byly použity na opravu stávajícího zchátralého děkanství, neměla by konzistoř připomínek. Později byly zhotoveny ještě další rozpočty, ty se však ve všem shodovaly s těmi předešlými, a konzistoř dokonce dovolila, aby se na stavbu použilo 3 450 zlatých (z celkových 6 375) z okolních kostelů.

Větší práce byly zahájeny až dva roky po položení základního kamene, tedy roku 1759. Z roku 1760 je dochovaný přehled dosavadních výplat dělníkům a do zádušního účtu z roku 1761 byl vložen list, kde je uvedeno, kolik bylo komu zapláceno.⁹³ Hrubá stavba mohla být dokončena již roku 1760 a k dokončení došlo roku 1763, kdy se v říjnu mohli nastěhovat děkan i kaplani. Dosavadní škola již postavena nebyla, namísto ní se zbudovala jiná jako samostatný objekt u městské hradby roku 1764.⁹⁴

⁹² Tamtéž, 14-15.

⁹³ Srov. tamtéž, 17.

⁹⁴ Srov. MACEK Petr: Stavebně historický průzkum II, 79.

6.3 Úpravy v kostele

Ještě v době stavby děkanství byla roku 1762 prohlédnuta věž kostela. 12. dubna o tom byla sepsána zpráva Matějem Waneikem, pod níž je podepsaný i Jiří Béba:

„Jak při vzáctný commissí věže a zvonů při děkanském chrámu Páně svatého Kříže vyšetřeno opatrně bylo a se vynašlo, že nejenom věže ve zdích chatrná, ani i také kleště železný v ní založené potrhane jsou, k tomu nápodobně vazdba, na který zvony visejí, rozviklaná a na všechen způsob mizerná jest, i také trámy, na kterých ta vazdba stojí, v koncích na prach shnilý jsou; pročež vzáctná commissí to uznala, aby se ta vazdba dle největší možnosti spravila a spantovala a pro nový prostřední zvon rohatiny železný v Praze udělaný zasadily a nový zvon novou korunou by se zaopatřil, pak nahoru do věže vytáhl a na ty vejš jmenované rohatiny zavěsil; což já na milostivé poručení s pomocí Boží učiním, však ale za dlouhou stálost tej vazdby a skrze tu při zvonech za škodu neslibuji a posledně radím, aby se dříví dubové na novou vazdbu zaopatřilo a věž kamenná dokonaleji, nežli se nyní vynachází, upevnila, dřívěji nežli se veliká škoda vyskytne.“⁹⁵

Brzy na to byla věž obnovena pod vedením stavitele Jiřího Béby. Více zpráv k opatřením proběhlým na základě uvedené zprávy není.

Současný hlavní oltář v kostele byl od základu vystavěn s povolením arcibiskupské konzistoře a patrona kostela roku 1767 lovosickým měšťanem Martinem Hennevogelem. Ten jej inkrustoval umělým mramorem. Za práci mu bylo podle smlouvy vyplaceno 450 zlatých. „Náklad na něj zapraven byl hlavně z odkazu paní Rosalie de Koptík a z příspěvků dobrodinců.“⁹⁶ První oltář byl instalován roku 1607 a byl opatřen obrazem Panny Marie. Posvěcen byl roku 1636 „zároveň s kostelem od světícího biskupa Simona z Hornšteina dne 7. září. Svaté ostatky vloženy jsou do oltáře zpředu, nikoliv na mense; ostatky tyto pak jsou: sv. Augustina, sv. Havla, sv. pěti bratří, sv. Kunegundy a sv. Konstancie.“⁹⁷ Oltářní obraz namaloval jezuitský bratr, laik Ignác Raab a provinciál jezuitů Petr Janovka

⁹⁵ SOA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart 740.

⁹⁶ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 410.

⁹⁷ Tamtéž, 26.

jej daroval děkanu Tichému pro tento kostel. Přemalován byl roku 1869 za děkana Šanty akademickým malířem Antonínem Dvořáčkem. Zlacené sochy na oltáři představují na jedné straně Melchizedecha a na druhé straně jiného starozákonního kněze.⁹⁸

Roku 1773 byla položena nová dlažba z tesaných kamenů a kostel byl znovu nově vybílen bez velkých nákladů – sedmasedmdesátiletý Václav Ondráček ze Lhoty u Vysokého Mýta bez jakéhokoli dalšího zařízení jen pomocí dvou žebříků položených napříč a dvěma provazy vytaženými do výšky vybílil celý kostel za 33 dnů.⁹⁹ Ze stejného roku pochází i křížová cesta, kterou namaloval Ital žijící v Chrudimi – Josef Cereghetti.¹⁰⁰

6.4 Další požár a následné změny

Další ze zničujících požárů postihl město 8. září roku 1775. Během dvou hodin vyhořelo takřka celé město.¹⁰¹ Na děkanském kostele byla zničena střecha spolu s věží, na níž se roztavilo sedm zvonů. Stejně tak bylo zasaženo děkanství s výjimkou dolního podlaží. Zásahu na tom, že prakticky nebyl poškozen interiér kostela, měl místní podučitel Jan Stibor, který „zůstal v kostele zavřen, a velký vítr za ním dveře zavřel a on nemohl ven utéci; tu svěcenou vodou hasil kostele, a tak se zachránil od uhoření.“¹⁰² Kromě požáru postihlo toho času mnoho obcí litomyšlského okresu velké krupobití a neúroda byla tak velká, že nebyl ani dostatek slámy pro pokrytí kostela došky. Sláma se tak vozila ze vzdálených obcí a dřevo na pokrytí děkanství daroval František Václav z Valdštejna. Tak se podařilo kostel i děkanství opatřit alespoň provizorní krytinou před nadcházející zimou. Po dobu, než byl opět kostel otevřen, se bohoslužby konaly ve hřbitovním kostele sv. Anny.

⁹⁸ Srov. tamtéž.

⁹⁹ „Nec non dealbata eadem ecclesia, id quidem expensis respective exiquis, industria singulari senecionis 77 annorum Venc. Ondráček, ex pago Lhota prope Alto. Mautham, qui sine omni ulteriori apparatu duabus tantum scalis per transversum positus ac per duos funes in altum entractis ipse solus infra 33 dies totam ecclesiam nitide dealbavit.“ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 16.

¹⁰⁰ Srov. LAŠEK František: Litomyšl v dějinách a výtvarném umění, Litomyšl: J. R. Veselík, 1945, 26.

¹⁰¹ V piaristickém kostele byl při tomto požáru nenávratně poškozen obraz ukřižovaného Krista od Francesca Trevisaniho. Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 410.

¹⁰² Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 410.

Děkan Tichý podal konzistoři zprávu a požádal o povolení použít na opravy kostela a děkanství prostředky od patronátních kostelů. Konzistoř jeho žádosti vyhověla s tím, že musí souhlasit i patron těchto kostelů. Na začátku roku podali děkan, purkmistr a městská rada „žádost arcibiskupu Pražskému, svob. pánu Příchovskému z Příchovic, aby z kasy salis nějakým obnosem přispěl ku stavbě kostela a děkanství; týž r. 1776 dle vynesení ze dne 11. března 1776 z vyčerpané této poklady příspěvek povoliti nemohl, poskytl však roku následujícího dle vynesení ze dne 9. dubna 1777 obnos 2000 zl. z dotčené pokladny.“¹⁰³

Nejdříve byla opravena a nově pokryta kostnice kostela roku 1776. Následujícího roku se tesařský mistr Jan Práchenský z Lysé u Prahy postaral o novou střechu kostela i s věžičkou. Za tuto práci mu bylo zaplaceno 400 zlatých. „Celou střechu sestavil řečený mistr na poli Vojtěch Fettera, rolníka ze vsi Pazuchy č. 10, odkud ji pak litomyšlští farníci, vedeni úctou ke svému vyhořelému mateřskému kostelu, během tří dní zdarma dovezli do Litomyšle.“¹⁰⁴ Téhož roku 1777 byl pod vedením litomyšlského stavitele Josefa Máry postaven nový pozdně barokní kamenný štít. Část nákladů na něj bylo pokryta z odkazu 450 zlatých od děkana Jedličky (viz výše), zbytek byl uhrazen z darů dobrodinců. Tento štít měl také zabránit snadnému šíření případných požárů z domů stojících pod kostelem a vedle něho na samotný kostel. Poté byla roku 1778 zvýšena stávající věž o nové zvonivé patro, aby bylo lépe slyšitelné zvonění nových zvonů, které do ní byly následně vytaženy. Pod vedením tesaře Práchenského dostala věž novou barokní cibulovou střechu opatřenou lucernou. Na zvýšení věže bylo od kongregace de propaganda fide ze solné pokladny povoleno 2 000 zlatých.¹⁰⁵

V kronikách¹⁰⁶ jsou v souvislosti s opravami kostela po požáru uváděna dvě jména – litomyšlského stavitele Josefa Máry a mistra z Lysé u Prahy Jana Práchenského; není však uvedeno jméno vedoucího stavebních prací na budově děkanství. Více je možné zjistit z korespondence děkana Tichého s hrabětem z Valdštejna, kdy v listě z 18. dubna 1776 píše, že je nutné nechat vyrobit nejen

¹⁰³ Tamtéž, 17.

¹⁰⁴ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 19-20.

¹⁰⁵ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 19.

¹⁰⁶ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 20.

nová okna do kostela, ale i pro budovu děkanského úřadu, „kde nejenom okna, nýbrž i okenní rámy i s rákosovými stropy a podlahami a některými kamny se zřítily a shořely, takže v horním patře v mém bytě nemám žádný pokoj.“¹⁰⁷ V dalším dopise z května téhož roku se v záležitosti vyhořelého kostela obrací s prosbou, aby byl prohlédnut a schválen plán zhotovený stavitelem Fabichem. Poté uvádí, že dal střechu kostela provizorně pokrýt slámou, aby předešel možnému poškození klenby, a že toto opatření musí přečkat i příští zimu, aby dřevo určené pro novou vazbu řádně proschlo. Všichni měšťané toho času opravovali své domy ve městě, a proto chyběly pracovní síly, které by se věnovaly rekonstrukci kostela. Veškerá opatření, jež děkan nechal udělat roku 1775, jej přišla na 1 560 zlatých.¹⁰⁸ V roce 1776 bylo zapotřebí na prvním místě nechat pokrýt sakristii, jež předtím byla nedostatečně pokryta z poloviny slámou a z poloviny šindelem, dále devět nových velkých oken v kostele, která se po požáru rozsypala i s okenními kameny; na ně byla ve Fabichově přítomnosti uzavřena smlouva s litomyšlským sklenářem (jednalo se o 8 menších oken po 24 zlatých a jedno okno větší nad kůrem za 36 zlatých). Jan Kryštof Fabich prováděl po požáru roku 1775 opravy i na vrchnostenských stavbách v Litomyšli. Sám se podepisoval jako architekt knížete Lichtenštejna. Tento stavitel tedy stojí za plány a opravou jak kostela, tak i budovy děkanství, zatímco Josefa Mára měl na starosti pouze jejich realizaci.¹⁰⁹

Po skončení oprav kostela bylo pokračováno v jeho zařizování. Mezi roky 1779 a 1781 byly postupně pořizovány čtyři nové zvony. Nové varhany zhotovil kutnohorský varhanář Pavel František Horák roku 1780 nákladem 1 250 zlatých. „Ač prý byly výborně zhotoveny, přec již za 14 let požadovaly větší opravy.“¹¹⁰

9. září 1788 zemřel na zánět plic děkan Vojtěch Tichý. Pohřben byl následujícího dne poličským děkanem Karlem Hronem z Lichtenberka „na hřbitově u kostela za hlavním oltářem (...), jelikož dle nařízení císaře Josefa II. nesměl býti nikdo více v kryptách pochován. Děkan Tichý jest tedy první z děkanů Litomyšlských na hřbitově pochovaných.“¹¹¹

¹⁰⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸ Srov. tamtéž, 20-21.

¹⁰⁹ Srov. tamtéž 22.

¹¹⁰ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 31.

¹¹¹ Tamtéž, 411-412.

6.5 Děkan Matěj Antonín Štřelský

Narodil se v Michovicích v kouřimském kraji roku 1730. Po studiích byl vysvěcen na kněze ve svých čtyřadvaceti letech a do roku 1756 působil jako kaplan v Loukovicích. Poté byl poslán do Litomyšle; zároveň s funkcí litomyšlského kaplana zastával úřad faráře v nedalekých Heřmanicích po dobu 14 let. Po smrti Vojtěcha Tichého se stal litomyšlským kaplanem on. Pro mnohá příkoří, která musel snášet od helvetů a dokonce i piaristů, a snad také proto, že se jedna dívka – jeho příbuzná – čtyřikrát pokusila založit v děkanské budově požár (ten byl pokaždé včas uhašen), rozhodl se roztrpčen odejít na odpočinek do Staré Boleslavi roku 1799. Až do své smrti neustále pamatoval na litomyšlský kostel, pro nějž daroval 418 zlatých. Zemřel 14. dubna 1814 v pražském alžbětinském klášteře.¹¹²

V roce 1789 byl celý kostel nově vybělen, protože zdi byly stále ještě tmavé od požáru. Při této příležitosti byl obtížně odstraněn velký trám zavěšený mezi zdmi ve vítězném oblouku, na němž stály sochy ukřižovaného Krista, sv. Jana Evangelisty a Panny Marie (toto sousoší nejenže již bylo nevzhledné, ale navíc zastíňovalo pohled na hlavní oltář). Zmíněné sochy byly posléze umístěny v hřbitovním kostele.¹¹³ Současně bylo poněkud změněno uspořádání některých oltářů v kostele.¹¹⁴ Všechny oltáře byly navíc pečlivě vyčištěny. Po požáru již téměř nebyly rozeznatelné znaky na klenbě presbytáře – ve vavřínovém oválu, doplněném plameny, plastický Kristův monogram (IHS doplněný křížem a dole trojicí hřebů), po jeho stranách to pak byly erby Jiřího Kristiána hraběte z Valdštejna a jeho manželky Alžběty z Ullefeldu. Chrámová oratoř, jež těsně přiléhala k děkanství, dostala novou prkennou podlahu, opatřenou cementovým potěrem namísto stávající podlahy cihelné, a byla vyztužena železnými profily.

Nová kazatelna byla pořízena roku 1790. Zhotovil ji Jiří Bartoš, sochař z Dobrušky, za 160 zlatých. Náklady na ni byly uhrazeny z odkazu děkana Tichého

¹¹² Srov. tamtéž, 412-413.

¹¹³ „Jako zvláštnost v našem kostele byla skupina soch umístěna pod klenutím v choru; děkan Pešina z Čechorodu dal r. 1661 upevniti kládu nad bývalým oratořem z jedné a nad kazatelnou z druhé strany ve zdi, přiléhající asi na pilíře oblouku vítězného a postaviti na ni velký kříž a sochy P. Marie a sv. Jana Evang. uměle shotovené od řezbáře Christiana z Chrudimi; aby nebylo obavy, že by spadly, byly řetězy připevněny ku klenutí (...) R. 1789 byl kostel vybělen, při kteréžto příležitosti byly ony sochy jakož i kláda dolů sneseny; sochy byly na hřbitově (nepochybně do některého výklenku při kostele) k uctívání postaveny.“ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 32.

¹¹⁴ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 23.

a z přispění paní Kateřiny Procházkové. O její pozlacení se postaral František Ješke z Litomyšle. Při pozdějších úpravách kostela probíhajících od roku 1898 byla tato kazatelna nahrazena jinou. Roku 1794 byla po svém zborcení od základu postavena zed' před zahrádkou děkanství. V ten samý rok musely být opraveny varhany; tuto práci provedl varhanář Králík.

Z poměrně nedávno nově postaveného štítu kostela často odpadávaly kameny a tašky. Proto se v červenci roku 1796 přistoupilo k jeho zásadní opravě. Zároveň byly zpevněny rohy dvou pilastrů nacházejících se vedle vchodu ze hřbitova, protože zdivo v těchto místech bylo narušeno vodou stékající ze střechy.¹¹⁵

6.6 Děkan Antonín Worel

Po odchodu děkana Střelského na odpočinek se stal administrátorem v Litomyšli Antonín Worel, kde od roku 1796 působil jako kaplan. Narodil se v Litomyšli 2. února 1767. V jeho jedenácti letech mu zemřela matka a o rok později i otec. O jeho výchovu a vzdělání se starali bratři, v té době již duchovní, Josef a Tomáš. Po studiích filosofie a teologie v Praze byl v Hradci Králové vysvěcen v prosinci roku 1790. Nejdříve byl poslán do Sebranic, poté do Dolního Újezdu, až nakonec přišel do Litomyšle. Po smrti Matěje Antonína Střelského v roce 1814 se stal litomyšlským děkanem. Mimo svůj děkanský úřad zastával i jiné funkce – byl vicedírektorem litomyšlských latinských škol, komisařem filosofického ústavu, čestným konzistorním radou, čestným královéhradeckým kanovníkem či vikářem poličského okresu.¹¹⁶

Arcibiskupská konzistoř povolila děkanu Worlovi posvěcení nového kříže. Nato děkan poslal žádost magistrátu, aby byl pod kostelem na místě starého kříže, který tu stál od roku 1775, postaven kříž nový. Město na žádost děkana zaplatilo za položení základu kameníkovi Blosdorfskému částku 55 zlatých a za postavení kříže 15 zlatých, ostatní náklady (dovoz, vypracování samotného kříže a jeho štafírování) si vzal na starost děkan.

¹¹⁵ Srov. tamtéž, 23-24.

¹¹⁶ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 413-414.

„Postaven byl při schodech kostelních nákladem obce a dne 4. září 1807 od biskupa králové-hradeckého Tadeáše hraběte z Trautmansdorfu slavně posvěcen. Kříž tento stál na úpatí svahu, na němž stojí proboštský kostel, naproti školní budově, nárožnímu to domu nové a kostelní ulice. Po postavení dvouramenných schodů byl roku 1859 na nynější jeho místo přenesen. (...) U kříže tohoto konají se pohřební ceremonie a průvody pohřební z Němčic, Člupku, Pazuchy, z Benátek a z Osíka.“¹¹⁷

Ze 7. ledna 1808 pochází rozpočet na novou střechu kostela, který vypracoval tesařský mistr Josef Karlík; práce podle něho měla stát 1 238 zlatých a 57 ½ krejcaru. Tato střecha byla opět šindelová.¹¹⁸ V roce 1809 děkanská budova hostila císaře Františka II., arcivévodu Karla, který zde pobýval po osm nocí, a také arcivévodu Ferdinanda. Mezi roky 1809 a 1810 byla kaple sv. Markéty¹¹⁹ používána jako filosofická posluchárna, protože ve školních prostorách byl zřízen vojenský špitál.

Poslední velký požár postihl Litomyšl navečer 3. září 1814. Požár vznikl v jednom z měšťanských domů, a protože vál silný vítr, ocitlo se během hodiny v plamenech 180 domů. Oheň se nevyhnul ani děkanskému, piaristickému či špitálskému kostelu a zahynulo při něm osm lidí. Zničeny byly také tři zvony na věžičce kostela. Do této doby stály v blízkosti kostela dřevěné domy, když na některém z nich vypukl nebo se na ně rozšířil požár, bylo velmi pravděpodobné, že plameny zasáhnou i děkanský chrám. Aby tomu bylo zabráněno, byl po posledním požáru vydán zákaz stavět domy v okolí kostela.¹²⁰ Deset měšťanských domů v ulici pod kostelem bylo nařízeno od základu zbořit a vystavět znovu. Proti tomu jejich majitelé protestovali, přesto bylo zmíněné nařízení vykonáno. Děkanská škola, která stávala východně od budovy děkanství, se již více nestavěla, ale byla postavena škola nová na rohu ulic pod budovou dnešního proboštství.

¹¹⁷ Tamtéž, 287.

¹¹⁸ Srov. tamtéž, 18.

¹¹⁹ Roku 1812 zde byly od královéhradeckého biskupa Tadeáše hraběte z Trautmannsdorfu posvěceny zvony pro sloupnický kostel. Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 197.

¹²⁰ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 18-19.

Po požáru bylo děkanství, jako mnohokrát předtím, pokryto došky v lednu roku 1815, kostel pak v březnu. Z doby po tomto požáru pochází první známý inventář děkanství, datovaný 12. září 1816. Na jeho základě je možné učinit si představu o tehdejší podobě budovy. Pro ilustraci zde bude uvedeno pouze několik položek tohoto inventáře. Další popis jednotlivých místností se liší již pouze v některých detailech:

„dvoukřídlé vstupní dveře z měkkého dřeva

k těmto dveřím v chodbě zvonek

v chodbě vlevo dvoukřídlé, prolamované sochařským způsobem ozdobené vstupní dveře do kaple sv. Markéty, celé z dubového dřeva

polovina kaple sv. Markéty dlážděná dlažebními cihlami, druhá polovina v presbytáři kamenem, klenutá

kolem stěn kolem dokola dřevěné lambrie

2 čtyřkřídlá tabulová okna

v presbytáři této kaple je 5 dvoukřídlých, nahoře zašpičatělých oken

oltář z měkkého dřeva, bíle natřený a se zelenými lištami, s obrazem sv. Markéty na plátně

vpravo v chodbě v přízemí výchozí dveře do zahrádky, dvoukřídlé

nahoře u těchto dveří do zahrádky světlíkové tabulové okno

dále vpravo v této chodbě vstupní dveře do čeledníku z dubového dřeva

v tomto čeledníku, jenž je vydlážděn cihlami a klenutý, přepážka na spaní z měkkých prken s 1 jednokřídlými dveřmi

2 čtyřkřídlá tabulová okna

výchozí dvířka do kuchyně z měkkého dřeva s jedním okénkem

dále vpravo v přízemní chodbě vstupní dveře do kuchyně, jednokřídlé z dubového dřeva

v této klenuté a cihlami dlážděné kuchyni 2 čtyřkřídlá tabulová okna

u obou pecí 2 železná dvířka“¹²¹

¹²¹ Okresní archiv (OA) Svitavy, Děkanství úřad (DÚ) Litomyšl, inv. č. 3.

Až roku 1817 se začalo s novým pokrýváním kostela a opěrných pilířů taškami a prejzy. Vazba vznikala pod vedením litomyšlského měšťana Jana Bittnera. První rok bylo použito 30 058 tašek a 1 200 prejzů. Následující rok bylo pokládání střešní krytiny dokončeno. Pokrývači Fratnišku Demelovi za to bylo zaplaceno 11 zlatých a 8 krejcarů. V roce 1819 bylo upraveno okolí děkanství k užítku i k potěšení zde žijících duchovních. Zahrada se skládala ze tří částí – první od počátku náležela k děkanství, druhá byla tvořena místem, kde dříve stála škola, a třetí část koupil patron kostela od měšťana Jeníka za 100 zlatých vídeňské měny. K tzv. Nové ulici byla nově postavena opěrná zeď. Věž kostela mezitím stále zůstávala opravená jen provizorně.

Až šest let po požáru, roku 1820, bylo přikročeno k přípravám na opravu věže. Bylo nutné vyměnit celý strop, který byl kvůli pozdnímu pokrytí zcela zničen hnilobou a stále hrozil zřícením. Kovář Josef Vondrouš vyrobil nové železné kleštiny namísto původních dřevěných. Následujícího roku proběhly pouze nezbytné přípravy pro stavbu nové kostelní věže v podobě tesání trámů. Nové dveře ke zvonici vyrobil truhlář Jakub Veselý za 15 zlatých.

Práci na nové střeše věže, započatou v roce 1822, popisuje farní kronika následovně:

„děkan Worel (...) vymohl si povolení ku stavbě dle plánu v archivu děkanském uloženého; dal svolání ke koláturníkům, sbíral příspěvky a materiál ku stavbě. Stavbu věže provedl palír (vicemagister fabrorum ligni) Jan Pospíšil, soused Litomyšlský. Dne 10. srpna 1822 byla bání dokončena a kříž šťastně od téhož palíra na ní slavnostně zasazen. Konečně byla věž cinkovým plechem pobita od mistra klempířského Matěje Vrány z Litomyšle. Do lucerny této věže zavěšeny byly dva zvonky, ana vížka nad kostelní střechou, z níž vzaty byly, více se nestavěla. Pak byla věž natřena a celý kostel sádrou vybělen. Stavba tato stála 7 000 zl. víd. měny, a přispěly k tomu ještě konkrétní pokladna patronátních kostelů a městský důchod daroval 200 zl. Patron dal materiál a koláturníci potah a nádenickou práci.“¹²²

¹²² Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 18.

Současně s kostelem byla roku 1823 vybílena i kaple sv. Josefa a sakristie a došlo k vyčištění oltářů a obrazů. Tím, že při poslední opravě střechy nebyla více obnovována sanktusová věžička umístěná právě na střeše kostela, kostel částečně ztratil svou původní zdobnost.

21. května 1821 bylo děkanu Worlovi na jeho žádost (poté, kdy byla studna na zahradě prohloubena o 1 ½ sáhy, ale na silnější pramen se přesto nenarazilo) povoleno přivedení vody do děkanství z městského vodovodu. Roury byly položeny od hřbitovních vrat až ke kuchyni, odkud pak dále vedly do kašny na dvoře. Roku 1825 byla zřízena nová silnice na „panských valech“ a při její stavbě byl poškozen nedávno zbudovaný vodovod vedoucí k děkanství. Hrabě pro to na sebe vzal povinnost tento vodovod v budoucnu spravovat.¹²³

Děkanu Worlovi bylo podvkrát nabízeno, aby se stal biskupem v Dalmácii. Ten to však pokaždé odmítl s tím, že je již vyššího věku a navíc je mu tamější jazyk neznámý. Zemřel po krátkém, zato těžkým průběhem se vyznačujícím onemocnění sleziny v den svých jmenin 13. června 1828 a pohřben byl královéhradeckým kapitulním děkanem Františkem Wurdou na hřbitově u kostela Povýšení sv. Kříže.

6.7 Děkan František Xaver Paul

Do doby, než 19. října 1828 jako děkan nastoupil František Xaver Paul, se stal administrátorem farnosti Karel Horský. František Paul se narodil roku 1790 barvířskému mistru, litomyšlskému měšťanovi Matěji Paulovi a matce Anně, dceři zámeckého aktuáře Antonína Stehna. Po svých studiích konaných v Litomyšli byl vysvěcen na kněze roku 1814. Nejdříve byl kaplanem v Litomyšli, poté administrátorem na faře v Cerekvici nad Loučnou, odkud přišel do Litomyšle. Také on vedle svých povinností na děkanství zastával i jiné funkce – byl vicerektorem latinských škol, dozorcem filosofického ústavu a vikářem vysokomýtského okrsku.¹²⁴ Roku 1841 byl zřízen litomyšlský vikariát, a František Paul se tak stal prvním vikářem.

¹²³ Srov. tamtéž, 415.

¹²⁴ Srov. tamtéž, 416.

Kapli sv. Markéty, která od roku 1814 sloužila také jako skladiště, nechal děkan roku 1829 svým nákladem obnovit a 27. srpna ji vysvětil královéhradecký biskup Alois Josef Krakovský hrabě z Kolovrat. Zmíněné užitkové používání kaple se značně negativně podepsalo na její gotické části. V té době byla upravována i budova děkanství, kde vznikl zcela nový sál v patře a objekt byl postupně vybaven kvalitními klasicistními kamny.

Z roku 1830 pochází inventář kostela, v němž je uveden i jeho popis. Dříve se mělo za to, že tento inventář vznikl ještě za předešlého děkana, pozdější bádání však toto vyvrací:¹²⁵

„1. Kostel je 80 kroků dlouhý a v presbytáři 16 kroků široký, má však v lodi prostorné postranní lodě (Seitenhallen), je velice světlý, jelikož má v presbytáři 6 velmi vysokých oken a jedno menší nad hlavním oltářem, dále 8 velkých oken v postranních lodích. Má zvonici, přistavěnou později vedle průčelí, a na epištolní straně postranní kapli a sakristii, hlavní chór nad vchodem a 1 postranní chór s oratoří, jeden hlavní a 3 postranní vchody s předsíněmi, je velmi vysoký, solidně klenutý, všechny jeho části jsou vydlážděny kvádry a po požáru roku 1814 byl pokryt taškami a zvonice zinkovými deskami.

2. Dveře hlavního vchodu, dvoukřídlé, pobité silným železným plechem.

3. Vlevo vchod na chór s dveřmi.

4. Točité schody z kvádrů o 28 stupních, které jsou vyšlapány a kryty prkny.

5. Dvoje vstupní dveře na chór.

(...).“¹²⁶

Na hřbitově při kostele Povýšení sv. Kříže se začalo pohřbívat od roku 1448.

6. září 1636 byl znovu posvěcen pražským světicím biskupem Simonem z Horštejna. Nejprve měl hřbitov dvě brány – jednu ze strany u kostela a druhou od zámku, kde byla ještě malá branka. Po vzniku piaristické koleje s kostelem Nalezení sv. Kříže byl hřbitov zmenšen. Roku 1800 umíralo v Litomyšli mnoho vojáků a zápach z jejich těl byl natolik nepřijatelný, že děkan Worel požádal

¹²⁵ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 35

¹²⁶ Tamtéž, 35-39.

o komisionální šetření, při němž bylo 9. července stanoveno, že těla padlých mají být zasypávána vápnem, které má dodat městský důchod, a že se má zrušit hřbitov u děkanského kostela a rozšířit hřbitov u kostela sv. Anny, „k čemuž město má koupiti pozemek, patron má dodati materiál pro zed' a zaplatiti řemeslníky, farníci mají dodati potahy a konati nádenickou práci.“¹²⁷ K uskutečnění těchto požadavků však došlo až po roce 1831, kdy probíhala epidemie cholery. Od Antonín Streita byly za 1 200 zlatých zakoupeny čtyři míry polí, aby se mohl rozšířit hřbitov u sv. Anny, a později (1840-1841) byla postavena nová hřbitovní zed'. Posledním pohřbeným na tomto hřbitově byl 24. října 1831 hostinský Jan Paul.

V následujících letech probíhaly jen dílčí úpravy děkanství a kostela: nové vnější schodiště před západním průčelím bylo postaveno roku 1834. Roku 1837 byla v budově děkanství položena nová dlažba; roku 1841 byly pořízeny nové lavice pro městské úředníky a varhany byly natřeny a nově pozlaceny. Současně probíhaly opravy kostela placené za 400 zlatých odkázaných Aloisíí Turečkovou; za tyto peníze byl kostel vybělen roku 1842 a následujícího roku byl opraven a pozlacen oltář sv. Aloise. O těchto opravách je zmínka na štítku zavěšeném nad portálem do kaple sv. Josefa: „ECCLESIA HAEC AEDIFICATA ANNO 1360 CONSECRATA 1636 a POST INCENDIUM RESTAURATA ANNO 1777 ULTIMO RENOVATA 1823, 1842.“¹²⁸

V únoru roku 1853 tesařský mistr František Laimann zhotovil rozpočet na nezbytné opravy kostela a přilehlých budov. Mělo se jednat o opravy vnějších omítek, přičemž kostel měl být po omítnutí třikrát natřen. Vedle toho mělo jít o klempířské, tesařské a pokrývačské práce. Rozpočet byl stanoven na 1 031 zlatých a až v květnu roku 1855 bylo provedení uvedených oprav v dražbě přiřknuto staviteli Theodoru Johnovi. Během prací se ukázalo, že bude nutné provést i kroky nad rámec předchozího plánu, proto byl vypracován nový rozpočet. Bylo rozhodnuto, že je vedle oprav omítek, které mezitím byly ještě více poškozeny, nutné také osazení nového římsového výběžku, protože srážková voda stékala

¹²⁷ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 141.

¹²⁸ MATĚJKA Bohuslav, ŠTĚPÁNEK Josef, WIRTH Zdeněk: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století, XXIX. Politický okres Litomyšlský, Praha: Archaeologická kommisse při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy slovesnost a umění, 1908, 48.

přímo na omítku, a tím jí škodila.¹²⁹ Spolu s těmito pracemi byly prováděny i úpravy na kostele sv. Anny. Theodor John dostal za práce, které byly dokončeny 3. června 1858, zapláceno celkem 2 346 zlatých a 8 ¾ krejcaru. O opravy na děkanství se zasloužil děkan Paul, jenž dal opravit strop v horním sále, který hrozil zřícením, a nechal přizdít kamenný sokl, aby se zabránilo stékání vody do sklepa. Rovněž musela být opravena krytina kůlny pro vozy, o což se postaral zednický mistr Jan Žofka.

Úředníci František Braun a rada Heyssig měli nemalý podíl na tom, že se Valdštejnové-Vartemberkové dostali do finančního úpadku. Litomyšlské panství bylo poté roku 1855 v dražbě prodáno za pouhých 1 807 000 zlatých (odhadní cena byla 2 463 419 zlatých) knížeti z rodu Thurn-Taxisů, majícím své sídlo v Řezně, Maxmiliánu Karlovi.¹³⁰ Knížecím stavitelem tohoto rodu byl Josef Theurer, jehož jméno se od této doby objevuje častěji.

Nové schody pod kostelem byly nákladem více než 2 000 zlatých vystavěny roku 1860:

„Z kostelního náměstí vedou dvouramenné schody ke kostelu. Původně byly zde schody zcela primitivní. R. 1834. byly řádně opraveny; výlohy obnášely 57 zl. 1 3/5 kr. konvenční m. (...) Pod kostelem v místech, kde jest nyní kříž, stál Schneiderův domek; proto vedly schody jednoduché za tímto domkem šikmo vzhůru k hlavním dveřím kostela, počínajíc na úpatí návrší naproti nynější školní budově na rohu nové ulice stojící, vedle prvních stupňů po severozápadní straně stál kříž.

Roku 1843. byly schody tak chatrné, že děkan František Paul se obrátil, na městský magistrát, na knížecí patronátní úřad a na c.k. hejtmanství se žádostí, aby vystavěny byly schody, jež by jak kostelu tak městu byly okrasou. Zámecký ingenier Josef Theurer vypracoval ochotně plán, který od Pražského profesora Grubra byl poněkud změněn a r. 1859. na místě sbořeného domu Schneidrova (...) proveden byl (plán); přitom byl kříž

¹²⁹ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 42.

¹³⁰ Srov. SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, 229.

u starých schodů přenešen na nynější místo t.j. do prostoru mezi oběma rameny.“¹³¹

Malé rozdíly v datování jsou zde dány pozdějším vznikem tohoto pramenu (v letech 1903-1905). Práce ale mohly být zahájeny již roku předchozího. Téhož roku 1860 opravil varhanář Spanel varhany, za což mu bylo vyplaceno 616 zlatých 72 krejcarů. V srpnu 1860 požádal děkan Paul patronátní úřad o povolení nezbytných oprav budovy děkanství; jednalo se o opravu střešního okna hrozícího zřícením, dále opravu zdi zahrady a šindelové střechy na kůlně pro vozy a na stáji. Josef Theurer si prohlédl okno, které leželo na zdech postavených na krokvích; tyto zdi byly natolik narušené, že celá váha okna spočívala na krokvích. Theurer proto navrhl zrušení tohoto okna a pokrytí jeho místa taškami; k přístupu světla by pak postačil pouze obyčejný vikýř. K uvedeným zásahům však došlo až roku 1862, kdy byly zřízeny čtyři nové malé vikýře.

Mezitím v červnu 1861 Josef Theurer zhlédl opravy kostela prováděné v letech 1855-1858 a sepsal zprávu, z níž vyplývá, že tyto opravy nebyly provedeny kvalitně:

„Z předběžného rozpočtu lit. A ze 17. února 1853 a podle dodatečného rozpočtu lit. A z 20. září 1855 vysvítá, že bylo navrhováno úplné vybělení a částečné omítnutí vnějších stěn děkanského kostela se všemi předsíněmi a postranními kaplemi. Rovněž měly být opěrné pilíře u soklu severní strany kostelní lodi patřičně podezděny a uvedeny do dobrého stavu a nahoře měly být pokryty zčásti dutými cihlami, zčásti plechem. Kvůli důležitosti této práce byl navržen dobrý spojovací materiál, hydraulické vápno z Prahy v množství 148 strychů a dále 18 strychů trhonického černého vápna a 10 měřic bílého vápna; pro vyzdívání soklu bylo dále navrženo 5 500 kusů cihel i s 1 350 kusy tašek a dutých cihel pro pokrytí řečených pilířů. Podle rozpočteného množství materiálu a podle množství položek je vidět, že mělo jít o radikální a solidní opravu. To však provedené zednické práce a k ní použitý materiál nepotvrzují. Mnoho kusů omítky a vybělených ploch

¹³¹ Liber memorabilium decanatus Litomisliensis, 21-22.

odpadává a nejvíce jsou poškozeny omítky soklu opěrných pilířů na severní straně kostela.¹³²

Děkan Paul zemřel 25. září 1861. Do matriky zemřelých o něm jeho nástupce Antonín Šanta napsal:

„František Paul, děkan Litomyšlský, čestný kanovník od sv. Ducha v Hradci Králové, biskupský vikář a okresní škol. dozorce, biskupský komisar na bývalém ústavu libomudrckém v Litomyšli, čestný měšťan litomyšlský atd.

Skvělý tento titul Jeho, milý čtenáři, daleko ještě ukončen není, neboť tak, jak stojí svrchu psáno, nazýval jej úředně svět, srdce pak ovčiček, za něž On i srdce i život i jmění svoje radostně v oběť kladl, to nazývalo jej Otcem, přítelem, rádcem, štědrým dobrodincem, svou přežádoucí útěchou. A proto žehná bez rozdílu každý slavné památce jeho, která v srdci všeho lidu koláturního potrvá navždy.¹³³

6.8 Děkan Antonín Šanta

Antonín Šanta byl choceňským rodákem, narodil se zde 6. května 1817. Na kněze byl vysvěcen roku 1842 a poté si jej vyžádal kníže Kinský jako vychovatele svého syna Ferdinanda. Po této službě nastoupil jako kaplan do Litomyšle a po smrti Františka Paula se stal děkanem on. Byl zakladatel litomyšlského pěveckého sboru Vlastimil, který mu zpíval při příležitosti jeho nástupu do funkce děkana. Projevoval se velkým vlastenectvím, když se stýkal s Dr. Františkem Augustinem Braunerem a Dr. Josefem Durdíkem. Období, kdy byl v úřadu děkana, trvalo mezi roky 1861 a 1887.

Protože vstupní dveře do předsíně kaple sv. Josefa byly ve špatném stavu, poslal Antonín Šanta žádost patronátnímu úřadu, v níž píše, že se z této strany „kostel nedá uzavřít. (...) Jelikož však kaple sv. Josefa je jediným místem celého děkanského kostela, kde mohou být pohodlně přijímáni penitenti, je nutné, aby bylo k zamezení průvanu, který tu podle zkušenosti prudce vane, pořízeno lehké uzavření

¹³² SOA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart 1160.

¹³³ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 416-417.

tohoto prostoru do ulice.“¹³⁴ Josef Theurer ve své zprávě sepsané po prohlédnutí stavu uvádí, že zmiňované dveře jsou skutečně ve špatném stavu, přičemž je před těmito dveřmi ještě dřevěná přepážka, kterou chtěl děkan nechat odstranit a namísto ní zřídit lehké dveře. Tento návrh byl patronátním úřadem zamítnut a bylo stanoveno, aby se zmíněná přepážka přemístila zvenku dovnitř. Na to Theurer odpověděl, že toto by sice bylo možné, ale že by se tím ještě více zmenšil prostor již tak nevelké kaple. Nakonec tedy patronátní úřad 8. března 1864 nařídil, aby byly pouze opraveny chatrné dveře a přepážka zůstala tam, kde je. Ještě téhož roku byla oprava provedena.

V červnu roku 1867 Josef Theurer shledal, že terén bývalého hřbitova, nyní ovocné zahrady, je o tři stopy výše než podlaha v kostele, a proto do kostela proniká vlhkost. K vyřešení tohoto problému bylo navrženo, aby byl kolem kostela vykopán příkop hluboký právě tři stopy. K opětnému prohlédnutí došlo v červenci 1873 a bylo konstatováno, že kromě problému s vlhkostí v kostele, je zapotřebí opravit většinu více či méně narušených pilířů a vyřešit také problém s vlhkostí v budově děkanství, protože dosud chyběl střešní žlab a odtok vody ze dvora nebyl vyřešen. K samotným pracím došlo až po další Theurerově prohlídce závad konané rok po té poslední, kdy okresní hejtmánství vydalo povolení 12. dubna 1876.¹³⁵

Děkan Šanta v červenci 1873 oznámil, že vnitřek kostela byl vybílen naposledy před 31 lety a že je tedy zapotřebí provést obnovu nátěru. Nato poslal Theurer patronátnímu úřadu rozpočet, v němž uvedl, že k zajištění větší trvanlivosti by bylo namísto obyčejného bílení vhodnější nabarvení světle šedou barvou, přičemž by tuto práci neměli dělat zedníci, nýbrž malíři. Po vydání povolení okresním hejtmánstvím byla práce zadána litomyšlskému malíři Josefu Hozovi. Ten kromě kostela natřel i kapli sv. Josefa a tapetovou výmalbu presbytáře obnovil čerstvým fermežovým nátěrem. Navíc obnovil dvanáct konsekračních křížků nad rámeček plánované práce, za což mu bylo oproti původním plánovaným 290 zlatým připraveno 9 zlatých a 50 krejcarů.¹³⁶

¹³⁴ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 49.

¹³⁵ Srov. tamtéž, 49-53.

¹³⁶ Srov. tamtéž, 50-51.

Jednu řadu nových lavic nechal Antonín Šanta se souhlasem knížecího stavitele Theurera vyrobit od litrbašského¹³⁷ sochaře Blažka roku 1875. Tak měl být k dispozici vzor, podle něhož by byly vyrobeny další lavice pod Blažkovým dohledem u litrbašského truhláře Handschuha. K dokončení pořizování nových došlo následujícího roku.

Poté, kdy roku 1878 odpadla část římsy a poškodila střechu kostela i děkanství, vypracoval Theurer po prohlídce kostela zprávu, v níž uvádí, že se zmíněná římsa ke slohu kostela, v němž byl vystavěn, nehodí a bylo by vhodné nahradit ji střešním výžlabkem. Protože by to však bylo finančně náročné, nezbývá než ji opravit. Při příležitosti opravy střechy by dle Theurera měly být opraveny i poškozené vnější zdi a opěrné pilíře. Práce byly dokončeny v říjnu roku 1878 Janem Janečkem. Téhož roku byl opět obnoven hlavní oltář v kostele pozlacovačem Augustinem Hendrychem.

Aby bylo stanoveno, zda je dovolen přístup na balkon v jižní stěně presbytáře, dal jej děkan Šanta nechat prohlédnout po technické stránce. 30. prosince 1881 pak Theurer vypracoval zprávu, v níž je popsáno, jak po částečném rozebrání podlahy bylo konstatováno, po podrobném popisu nosných konstrukčních prvků,¹³⁸ že vzhledem ke stavu dřeva je možné balkon i nadále používat, ovšem pro nejvíce 8-10 osob.

Po roce 1885 se začalo věnovat více pozornosti kostelní věži, o jejímž špatném stavu (respektive jejího krovu) se již dříve zmiňoval Theurer. Krov byl od první prohlídky věže shnilý ještě víc. Toto způsobila voda protékající špatnou plechovou střechou do věže. Proto bylo konstatováno, že za stávajícího stavu není možné více odkládat stržení špičky věže. Komise konaná 13. dubna potvrdila nezbytnost opravy krovu a dodala:

„Kostel sám byl postaven v gotickém slohu, a to roku 1360. Vnější podoba střechy věže má cibulovitý tvar a ke gotickým tvarům se ani v nejmenším nehodí. Jelikož při takovýchto monumentálních stavbách musí vždy jít o přísné slohové formy, navrhuje se ze strany technického znalce, aby nová

¹³⁷ Litrbachy se dříve jmenovala dnešní obec Čistá. Srov. např. NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí.

¹³⁸ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 55-56.

střešní konstrukce byla provedena v gotickém, ostatním formám kostela odpovídajícím slohu. Zdivo věže bylo provedeno jen ve velice nepatrné výšce, takže věžní římsa se ukazuje nižší než hlavní římsa kostela. U příležitosti rekonstrukce střechy věže by bylo velmi na čase rekonstruovat také štít kostela na čelní straně v gotickém slohu. Se zřetelem na právě popsaný stav se zdá velice vhodným také zvýšení věže.¹³⁹

Poté okresní hejtmanství doporučilo, aby se knížecí inženýr dohodl s okresním inženýrem na provedení slohových forem. Na tuto výzvu však již nereagoval Therurer, nýbrž jeho nástupce ve funkci knížecího inženýra Otto Maletz. Ten následujícího roku provedl prohlídku věže spolu s okresním inženýrem Rudolfem Vomáčkou a došel k následujícím závěrům:

„Od terénu až k římsičce (...) jsou obvodové zdi věže provedeny ve stejné síle (1,5 m) z lomového kamene na jíl a jen zvenku jsou opatřeny omítkou z vápenné malty; záklopová klenba zde stávajícího dveřního otvoru je pouze ½ kamene silná.

Četné uvnitř věže nejlépe viditelné trhliny a vybouleniny obvodových zdí, které se asi netáhnou podél jednotlivých spár, nýbrž běží skoro svisle a všechny také uprostřed rozlamují i ty nejsilnější kotevní kameny (...), dokazují, že zdi věže už nejsou více s to zaprvé nést lešení pro zvony, zvonové stolice a 3 velké zvony, z nichž největší měří v průměru 1,80 m, prostřední 1,43 m a malý 1,10 m, a zadruhé déle snášet kolísání a otřesy, způsobené pohyby zvonů při zvonění.

Obvodové zdi prostoru pro zvony byly, jak se zdá, provedeny později a jsou až k hlavní římse silné 90 cm.

Všechny prahy zdí (...) a vazné trámy krovu věže jsou zcela shnilé, takže ostatní dřevo střechy, aby byla celá věžní helmice zabezpečena před převrácením, muselo být připojeno ke dřevu horního stropu prostřednictvím železného nosiče a šroubů.

Totéž už bylo konstatováno v protokolu z 13. dubna 1885 a byla nařízena brzká stavba nové věžní helmice.

¹³⁹ Tamtéž, 57.

Odhlédnouce od jakéhokoliv vyzdívání, nemůže být nová věžní helmice bez nebezpečí posazena na stávající zdi věže, protože ty jsou, jak už bylo výše uvedeno, velmi špatné a tíha zvonů na ně klade přemrštěné požadavky.

Je nevyhnutelné celou starou věž strhnout a místo ní postavit (...) novou věž. Nynější těleso věže zakrývá celou přední frontu kostela.

Zařízení pro zvony musí být zřízeno ve 2 nad sebou ležících etážích za použití železných zvonových stolic, protože tři velké zvony se svými masivními zvonovými stolicemi z dubového dřeva, visící vedle sebe, vyžadují světlý prostor o délce 7.20 m, kteréhožto rozměru nemůže být v nové věži dosaženo, jelikož čtvercový průřez celého tělesa věže by měl jako stranu jen 6.00 m.

Z architektonického hlediska je nutné postavit po obou stranách frontového štítu věže jejichž šířka a délka by vystačila s 5.50 m.¹⁴⁰

Patronátní úřad žádal, aby byly blíže vysvětleny důvody, které mluví pro stavbu nové věže; dále upozornil, že je sice povinen budovy udržovat v dobrém stavu, ale nebudovat další drahé a monumentální stavby. Na to Maletz odpověděl, že novostavba věže by stála 12 000 až 14 000 zlatých, zatímco posazení nové střechy by přišlo na přibližně 4 500 zlatých. Při tom by bylo nutné zesílení stávajících obvodových zdí spolu s vykopáním hlubokých základů, na nichž by byly vystavěny opěrné zdi. Ovšem ani následujícího roku 1887 se k opravám věže nepřistoupilo.

Z počínů děkana Šanty, zesnulého 27. dubna 1887, zbývá jmenovat postavení nového oltáře Panny Marie Bolestné z dílny řezbáře Seywalda z Bavorska v severní lodi, kde před tím byl oltář sv. Barbory, a nákladnější opravu kaple Božího hrobu, nacházející se pod bývalou věží v severozápadním rohu kostela.

6.9 Děkan Oto Danielis

Oto Danielis byl předposledním litomyšlským děkanem. Pocházel ze Solnice u Rychnova nad Kněžnou, kde se narodil roku 1831. Po vysvěcení na kněze roku 1855 odešel jako kaplan do Svratky, odkud po šesti letech přišel do Litomyšle. Ještě

¹⁴⁰ Tamtéž, 58-59.

jako kaplan konal sbírky na pořízení oltáře Panny Marie Bolestné a na zvelebení kaple Božího hrobu. Za jeho života byl mezi lidmi velmi oblíbený především ze dvou důvodů: pořádal sbírky na podporu chudých dětí a také se neúnavně staral o nemocné v době cholery.¹⁴¹ Za jeho působení v Litomyšli také proběhla regotizace věže kostela.

Roku 1889 bylo provedeno přeložení venkovního schodiště. V červnu téhož roku oznámil děkan Danielis, že je nutné opravit kružbu u prostředního okna v presbytáři, protože je zvětralá a svým možným zřícením by ohrozila i hlavní oltář; následujícího roku byla provedena výměna této kružby a také byla osazena nová okna v kapli sv. Josefa a v sakristii. Náklady na všechna tato okna pokryl čestný děkan, penzionovaný farář František Kleiner.¹⁴² Mimo to se začalo s osazováním také dalších oken v presbytáři.¹⁴³

6.9.1 Přestavba věže a její následky

Majitelka domu č. 182 sousedícího s kostelem – Františka Augustová – si stěžovala na špatný stav zvonice kostela, která, podle jejích slov, ohrožovala nejen její dům, ale i její život. Okresní hejtmanství proto nařídilo patronátnímu úřadu, aby byla věž opět prohlédnuta. Stav věže byl tedy znovu popsán okresním inženýrem Maletzem, který také upozornil, že od první prohlídky věže v roce 1885 se stav krovu ještě zhoršil a navrhl stržení horní helmice, k čemuž také téhož roku došlo.

Vrchnostenské úřady rodu Thurn-Taxisů dospěly k rozhodnutí ohledně přestavby věže až roku 1888, kdy 23. července knížecí komora panství poslala z Řezna list důchodní komoře v Litomyšli, v němž se pravilo, že nelze souhlasit s návrhem stavby nové věže, protože tamní (litomyšlské) obyvatelstvo odmítlo vzít na sebe náklady na stavbu a tyto by pak připadly na patrona kostela. Dále se v listě pravilo, že „stavba gotické věže by sama o sobě ještě nezpůsobila, aby kostel vypadal jako stavba provedená v jednotném slohu, jelikož kostel vykazuje mnoho renesančních forem, jejichž odstranění a nahrazení slohovými by vyžadovalo

¹⁴¹ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 419.

¹⁴² Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 21, 419.

¹⁴³ Jednotlivé vitráže byly pořizované mezi lety 1888 a 1894. Srov. MACEK Petr: Stavebně historický průzkum II., 18.

značné sumy.“¹⁴⁴ Dosavadní podoba střechy byla prohlášena za hezkou a bylo požadováno zachování současného stavu. Důchodní komora byla vyzvána, aby nechala provést kontrolu věže nezávislymi znalci, kteří by se pak vyjádřili, zda by bylo dostačující podezdění základů, výměna zdiva, jeho zakotvení a armování koruny zdi tak, aby otřesy způsobené zvoněním a působení větru neměly nepříznivé dopady na zdivo. Pokud by se ukázalo, že věž ještě má požadovanou nosnost nebo by mohla znovu být učiněna nosnou, měl být vypracován také projekt. Poté měl být do dvou měsíců zaslán rozpočet na případné práce knížecí komoře.

K prohlídce věže však došlo až necelý rok poté za přítomnosti inženýra Maletze, okresního inženýra Vomáčky a stavitelů Václava Nováka a Arnolda Racka. Při této prohlídce bylo konstatováno, že základy věže jsou sice hluboké necelých 2 ½ metru, ale že je věž založena na zcela kompaktní skále. Přitom se stav zdiva v posledních třech letech vůbec nezměnil a ani trhliny se mezitím nezvětšily. Tak se dospělo k závěru, že lze, s přihlédnutím k zesílení či zpevnění základových zdí a provedení koruny zdi, na stávající zvonici bezpečně osadit novou střechu.

V dopise, který byl spolu se zprávou o prohlídce poslán zpět do Řezna, se Maletz vyjadřuje, že vrchností požadované zachování renesanční podoby střechy by vyvolalo značnou nevoli, protože i c. k. okresní hejtmanství a litomyšlské zastupitelstvo se zasazují o stavbu gotické střechy věže. Přitom by stavba gotické střechy neznamenal větší náklady než stavba renesanční. Odpověď z Řezna byla do Litomyšle poslána 3. srpna 1889; je v ní uvedeno, že má být gotizována nejen věž, ale i vnější plášť kostela. Navíc se měly vypracovat podrobné plány spolu s rozpočtem, protože tyto nebyly knížecí vrchnosti dosud doručeny.¹⁴⁵ S městem mělo být konzultováno financování stavby, protože z Řezna bylo opět upozorňováno na to, že patron má povinnost zajišťovat pouze opravy kostela.

Celá záležitost přestavby věže se blížila ke konci až roku 1890. Otto Maletz zhotovil dva projekty pro přestavbu věže s přihlédnutím jak ke gotickému, tak k renesančnímu slohu. V první variantě se uvažovalo o stržení stávající věže, které by muselo být spojeno i se stržením části klenby kostela a části štítové zdi;

¹⁴⁴ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 61.

¹⁴⁵ Srov. tamtéž, 62-63.

v takovém případě by musely být zesíleny zdi kostela, ke kterým věž přiléhá. Tato rozsáhlá možnost by představovala náklady ve výši 16 000 zlatých. Naproti tomu druhý projekt, tedy stavba pouze nové střechy věže v renesančním stylu, by stála, i se zesílením stávajících základů, 3 647 zlatých. Náklady na novogotickou střechu by měly stát o téměř 1 400 zlatých více.

O opravu věže se velmi zajímalo i obyvatelstvo Litomyšli vzdálenější, což dokládá článek vydaný v Chrudimských novinách:

„Oprava věže při děkanském chrámu Páně v Litomyšli, jehož patronem je J. J. kníže Albert z Thurnů a Taxisů, majitel panství litomyšlského, na niž dřívější ředitel panství p. Brettreich marně byl upozorňován, bude letošního roku konečně podniknuta. Že se tak stane, lze děkovati jen nynějšímu knížecímu řediteli p. Konradu Beblovi, který se za nutnou opravu při vrchní správě knížecích statků v Řezně horlivě zasadil. Zámecký inženýr pan Maletz vykonal již ve věži té potřebná znalecká ohledání a vyměřování a není pochybnosti, že projekt opravy i přístavby věže do výše co nejdříve ku schválení do Řezna bude zaslán, aby hned na jaře mohlo se s prací tou započítí. Když již jednou konečně ku opravě starobylé věže dojíti má, jest žádoucí, aby nová bání provedena byla ve slohu gotickém, v jakém zbudován i chrám. Bude-li třeba opatřiti kryt věže nátěrem, tož dovolujeme si projeviti přání, aby k nátěru tomu volena byla barva buď tmavě zelená neb načernalá. Barvou zelenou napodobiti lze dobře krytbu měděnou, obrysy věže i za počasí pochmurného jsou zcela jasné a nestrácejí se v oblacích a mimo to jest nátěr takový mnohem stálejší než bílý. Bání bíle natřená podobá se člověku slušně oděnému s poprášenou čepicí mlynářskou na hlavě. Naše městské věže nehezkou jsou v tom ohledu zvláštností, a jelikož opět rezavějí, bylo by záhodno, aby příště natřeny byly též barvou tmavou.“¹⁴⁶

Práce ovšem byly zahájeny až roku 1891. Nakonec byl vybrán návrh Otty Maletze na přestavbu věže se střechou v novogotickém stylu. Zednické práce

¹⁴⁶ Oprava věže při děkanském chrámu Páně v Litomyšli, Chrudimské noviny XIII, 1890, č. 6, 1. března. Citováno in: ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 66.

prováděl litomyšlský stavitel Antonín Béba. O započetí prací byli místní informováni opět článkem otištěným v Chrudimských novinách:

„Přestavba věže děkanského chrámu Páně v Litomyšli svěřena byla patronem J. J. knížetem Albertem z Thurnů a Taxisů mladému staviteli p. Ant. Bébovi, rodáku litomyšlskému, který činnost svou v Litomyšli započal a svou kancelář v domě p. Podolského č. 42 na náměstí otevřel. Týž, ačkoli mlád, provedl již více prací stavitelských, zejména stavbu válcového mlýna na Tiché Orlici v Dolních Lipkavách, stavbu nového katolického kostela ve Voděradech u Č. Opočna v patronátu hraběte Sternberka aj. Přístavba i střecha zmíněné věže provedena bude ve slohu gotickém. Zdivo vyhnáno bude o 7 metrů výše a opatřeno bude okny; střecha až po kříž bude 21.90 metrů vysoká a kříž měřiti bude 2.32 m. Počítaje od nynější staré hlavní římsy až po špici kříže, bude věž o 31.22 metrů vyšší než nyní. Výška celé věže od země až po špici kříže obnášeti bude pak 53 metrů. Jest si jen přát, aby v budoucnosti postaveny byly při tomto kostele symetricky dvě věže, jak to gotický sloh jeho vlastně vyžaduje a jak to zde již v středověku bývalo. Doposud nacházejí se po obou stranách kostela zbytky bývalých dvou věží, z nichž jeden zakrývá nynější věž, druhý pak prodloužená střecha postranního přístavku při kostele. V báni nynější věže na hlavních sloupech nesoucích dříve tak zv. věžní lucernu, která před několika lety byla snesena, nachází se 6 latinských, ve dřevě vyřezaných nápisů, jichž obsah zasluhuje pojat býti do pamětní knihy města Litomyšle, již utvořivší se zde musejní spolek založiti hodlá. Opisy nápisů těch obstarati se mohou nejpohodlněji, až střecha bude snesena, což se stane, bude-li počasí příznivo, již krátce po svátcích velikonočních. Klenutí lodě chrámové dle prohlubin v hlavních zdech nasvědčuje tomu, že kostel míval strop dřevěný, a pak, že klenutí mělo původně zcela jiný tvar než nyní. Nad klenutím, nad levým koutem hlavní lodě, nacházejí se na dobře zachovalé omítce zbytky malby, představující heraldicky provedený znak řeznický, českého lva se sekerou. Dle všeho přistaven byl presbyteř později než hlavní loď chrámová. Náklad na přístavbu zdiva s vazbou střechy věže činí 4 751 zl. 85 kr. a pilířů 523 zl.

Pokrytí střechy plechem měděným zadáno klempíři panu Škorpilovi a postavení hromosvodu pokrývači p. Jandíkovi, oběma z Litomyšle.¹⁴⁷

Jak je vidět, je ještě zde možné setkat se s chybnou domněnkou, že kostel původně měl dvě symetrické věže.

Práce na věži ovšem neprobíhaly bez komplikací. Již 10. července roku 1891 se ve zdi staré zvyšované věže objevily trhliny nasvědčující tomu, že stávající zdivo není staticky schopné unést váhu právě dokončovaných nových zdí. Vedoucí stavby Antonín Béba o tom okamžitě informoval jak patronátní úřad, tak i c.k. okresní hejtmanství s tím, že je nutné zajistit ohledání starých zdí věže respektive stavu celé věže a také starého zdiva kostela. Komise byla vedena okresním inženýrem Magrem za účasti vysokomýtského stavitele Josefa Drahoše a Václava Nováka z Litomyšle a dále patronátního inženýra Maletze a stavitele Béby. Komise dospěla k závěru, že stavební práce mají být na dobu jednoho týdne zastaveny a veškeré trhliny mají být zamazány maltou, aby se právě po týdnu mohlo říci, zda se trhliny i nadále zvětšují. Navíc byl vydán zákaz zvonění velkým a prostředním zvonem. Dokonce bylo uvažováno i o tom, že vzhledem k vyloučení veřejného nebezpečí bude muset dojít ke zbourání právě přistavěných zdí a zdí starých.¹⁴⁸ Po týdnu se komise zabývala novým ohledáním stavu věže a zjistila, že trhliny zůstaly prakticky nezvětšené. Ukázalo se však, že železné kleštiny jsou od požáru z roku 1814 a následkem rzi silně poškozené; proto bylo nařízeno, aby byly nahrazeny kleštinami novými. Poté bylo Bébovi dovoleno, aby provedl usazení hlavní římsy. Všechny otvory ve starém zdivu měly být zazděny, aby se toto zdivo stalo únosnějším.

Od té doby stavba probíhala bez přerušení a v podstatě dokončena byla na konci léta roku 1891. Zprávu o tom opět podávají tehdejší Chrudimské noviny:

„Věž děkanského kostela Pozdvižení sv. Kříže v Litomyšli podrobena byla letošního roku značným opravám; zejména přistavěny byly na dvou rozích pevné pilíře a věž o jedno poschodí výše vyzděna. Staré zdivo pro všechnu možnou bezpečnost staženo bylo devíti silnými kleštinami z kutého železa.

¹⁴⁷ Přestavba věže děkanského chrámu Páně v Litomyšli, Chrudimské noviny XIV, 1891, č. 13, 27. března. Citováno in: ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 67-68.

¹⁴⁸ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 68-69.

Práce zednické přesně dle plánů vykonal p. Ant. Beba, stavitel v Litomyšli, a vysokou gotickou vazbu provedl ku vši spokojenosti litomyšlský mistr tesařský p. Jan Kubíček, který přese všechny obtíže a veškerá nebezpečí se sestavením vysoké vazby v závratné výši spojené, s 8 dělníky byl s prací tou hotov za neúplných 7 dní. Základní plocha jehlance věže tvoří pravidelný osmiúhelník, krov i s křížem vysoký jest 24 metrů 62 cm. Práce tesařské dokončeny byly dne 23. srpna a v sobotu na to dne 29. srpna 1891 ke 4. hodině odpoledne posazena na vrchol věže stará, nově pozlacená bání a zasazen nový, čistě zlacený kříž. Průměr bání obnáší 1 m 10 cm, kříž pak je 2 m 30 cm vysoký a 70 kg těžký. Tatáž bání dávána byla na tuto věž před 69 lety, a sice 10. srpna 1822, taktéž v sobotu.¹⁴⁹

Do bání věže byla při jejím osazení vložena listina informující o tom, kdo prováděl jednotlivé práce při přestavbě věže.¹⁵⁰ Celkové náklady na přestavbu věže představovaly 5 590 zlatých a 22 krejcarů. Děkan Danielis požádal 10. září patronátní úřad, aby byla při příležitosti natírání věže natřena i průčelní zeď děkanského chrámu (tato práce navíc byla patronátním úřadem oceněna částkou 131 zlatých 79 krejcarů a provedena byla následujícího roku).

Při přestavbě věže byl zrušen vstup na půdu kostela, „proto udělán byl v klenutí nad kůrem v rohu jihozápadním otvor, ke kterému měl býti postaven žebřík; toto zařízení bylo by bývalo nevhodné, ano i nebezpečno; i muselo býti pomýšleno na jiný vstup do půdy; byl tedy prolomen na jihovýchodní straně kostela (za 4. pilířem počítaje od hlavního oltáře) v této zdi otvor vedoucí na klenutí kostela; k tomu otvoru lze se dostat z děkanské půdy, odkud otvorem ve střeše a žebříkem se leze.“¹⁵¹

Problémy týkající se změn v podobě věže trvaly i nadále. 8. ledna 1894 oznámil inženýr Maletz patronátnímu úřadu, že po zjišťování stavu severní lodi kostela a obvodových stěn bývalé věže kostela došel k závěru, že „další trvání těchto částí budovy by mohlo být nebezpečné, protože řečené zdi jsou už do té míry

¹⁴⁹ Věž děkanského kostela, Chrudimské noviny XIV, 1891, č. 38, 19. září. Citováno in: ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 69-70.

¹⁵⁰ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 70.

¹⁵¹ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 19.

defektní, že už více nebudou s to držet na nich spočívající břemena.“¹⁵² Jako odůvodnění tohoto stavu bylo uvedeno, že po posledním požáru byly ohněm poškozené stěny ponechány a byla na nich zbudována nová střecha s těžkou taškovou krytinou. Neblahý vliv na zdi s požárem prakticky zcela zničeným pojivem měly i otřesy působené zvoněním, kdy se nejvrchnější vrstvy zdiva odchýlily od svislé polohy a začalo docházet k sesouvání krovu a klenby u západní průčelní zdi. Dva týdny po Maletzově oznámení byla svolána komise, jejímiž členy opět byli také okresní inženýr Mager a dále stavitelé Josef Drahoš a Josef Šilhan. Ve zprávě komise je uvedeno, že se na stěnách vedle několika vlasových trhlin nemajících vliv na nosné vlastnosti zdí nacházejí i větší praskliny. Dále se ukázalo, že štítová zeď je zřejmě od klenby utržená a že zdivo z lomového kamene poškozené požárem již nemá dostačující nosnou schopnost. Bylo také odkázáno na dříve proběhlé komise, kdy bylo kopáním zjištěno, že základy staré věže jsou hluboké 1,2 metru a jsou položeny na souvislé skále, zatímco základy věže nové jsou sice hlubší, avšak vykopané na skalnaté suti, která se navíc svažuje. Tyto skutečnosti byly právem považovány za příčinu výše uvedených problémů. Ačkoli tyto problémy nepředstavovaly přímé ohrožení kostela, byly navrženy některé kroky mající vést k zabránění dalšímu poškození. Představovaly je tři hlavní zákroky: všechny špatné zdi měly být strženy a nově postaveny a to jedinečně z cihel, nikoli kamene, protože tyto práce měly proběhnout v co možná nejkratší době; dále mělo dojít k novému vystavění některých zdí, čímž mělo být zajištěno odlehčení zdiva kostela od otřesů věže; a konečně se měly vyspravit trhliny ve zdech hlavní lodi.

Zpráva byla následně odeslána do Řezna, odkud bylo nařízeno, aby byl vypracován rozpočet. V odpovědi také stálo, že z popisovaných problémů se zdá, že trhliny vznikly v důsledku sesedání přestavěné věže, jejíž základy nebyly zesíleny, ale přednost se dala opěrným pilířům, čímž věž nebyla dostatečně zpevněna. Proti těmto nařčením se Maletz bránil s tím, že po požáru se severní zeď stala natolik defektní, že nejlepším řešením opory rohu bývalé věže bylo vystavění věže nové. Nicméně ani roku 1894 nedošlo k tomu, aby byly tyto práce provedeny. Jediné

¹⁵² ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 74.

stavební práce, ke kterým došlo, byly pouze menší úpravy v okolí děkanství: „Na severní straně dvorečku stály až do r. 1894 chlévy pro krávy a koně, které za děkana Danielisa byly sbořeny a místo nich vystavěna byla nová kůlna dřevěná a vedle ní zděné chlévky pro vepře a drůbež.“¹⁵³

Povolení ke stavbě bylo vydáno až v prosinci roku 1894 a samotné práce byly započaty roku následujícího. V srpnu byla provedena prohlídka dosud provedených prací za přítomnosti inženýra Maletze, provádějícího stavitele Drahoše a okresního inženýra Červenky. Závěrečná zpráva komise praví toto:

„Komise shledala, že zdě bývalé kostelní věže, které souvisí s nynější věží kostela a na kterých také část klenby spočívá, několika požáry utrpěly, takže značně rozpraskány jsou a nejen kámen, ale i malta zdivo spojující ohněm značně porušeny jsou. Dle schváleného již rozpočtu měly býti zdě tyto (...) odebrány a znovu postaveny, a to ze smíšeného zdiva.

Při bourání staré věže, a tedy starých zdí shůry přišlo se k tomu úkazu, že zdivo staré zdi věže sousedící s lodí kostela, a jmenovitě zdivo opěrného pilíře první oblouk klenby nesoucího velmi chatrné jest a že by bylo nebezpečno (...) odebrati klenbě čelní zdi kostela, popřípadě nynější věži soudržnost a podporu ve vodorovném směru.

Z důvodů těchto obával se stavitel Drahoš, který práce tyto provádí, ve směru tomto dále pokračovati a navrhnul, a také v tom smyslu práci započal, aby zdivo staré věže, pokud jej pro budovu kostela zapotřebí jest, z důli kus po kuse bylo vybouráváno, při tom podporováno a novým cihelným zdivem vyměňováno. Práce tato jest mnohem nákladnější (...).

K tomuto náhledu stavitele pana Drahoše přidružil se podepsaný c. k. okresní inženýr a přítomný knížecí inženýr.“¹⁵⁴

Dále je ve zprávě podrobný popis nutných kroků stavebního postupu vedoucího k zajištění požadavků nutných pro zabránění dalším škodám. Následně je zmíněna podoba barokního průčelí kostela:

¹⁵³ Liber memorabilium decanatus Litomisliensis, 495.

¹⁵⁴ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 78-79.

„Dále je třeba provést nový štít ve slohu gotickém, tak aby mnoho nad plochu střechy nevyčníval. Ku přestavbě tohoto štítu bude třeba nového lešení. Při té příležitosti bylo by záhodno, aby okno gotické v čelní zdi kostela pod štítem se nacházející nově zřízeno bylo. Ve směru tomto je třeba, aby dotyčné plány stavbu tohoto štítu znázorňující dříve ku schválení předloženy byly.

Dále byly v klenbě shledány menší trhliny, a to hlavně při hlavních zdích, které povstaly tím způsobem, že vodorovný tlak větru působící ve vazbu střechy přenáší se na hlavní zdi kostela, které nad bývalým stropem, který dříve v kostele se nacházel, ohněm poškozeny jsou. Z té příčiny je nutno, aby nad každým oknem, a to ve výši nad závěrkem klenby v lodi zatažena byla klešť, která by vodorovný tlak tento zachytila.

(...)

V presbytáři ukazuje místy klenutí také trhliny, které prohlédnutí se musí a které zaklínovati býti musí. Z té příčiny je nutno, aby v presbytáři provedeno bylo takové lešení, které by práci tuto umožnilo.

Jelikož opěrní pilíře hlavní lodě kostela zvenku málo vystupují a zdivo jejich asi v nejlepším stavu se také nacházeti nebude, že s ohledem bezpečnosti zapotřebí v každém pásu klenby nad patkou jeho zatáhnouti železné kleště.

Bude-li vodorovný tlak kleštěmi těmito zachycen a trhliny klenby, pokud se vyskytují, řádně dubovými klíny zaklínovány, dá se očekávati, že klenba kostela úplně bezpečnou bude.“¹⁵⁵

S těmito závěry komise se ztotožnilo i okresní hejtmanství a nařídilo, aby byl vypracován rozpočet. Ten zaslal inženýr Maletz patronátnímu úřadu 17. srpna 1895.

K tomu, co způsobilo zvýšení věže o jedno patro a usazení nové střechy, se podrobněji vyjadřuje také pamětní kniha děkanství:

„Toto popsané zvýšení nynější věže a snížení zrušené věže mělo zlých následků; snížením staré zrušené věže ztratil kostel částečně oporu a zvýšením nynější věže zvýšil se tlak na její základy, následkem čehož se objevily trhliny v kostelní zdi a v klenutí, pročež byl kostel politickým

¹⁵⁵ Tamtéž, 80-81.

úřadem zavřen r. 1895 a patronátnímu úřadu nařízeno učiniti vše, by se předešlo neštěstí. Poněvadž se ukázaly největší trhliny v průčelní zdi, byla tato snesena (až na klenutí portálu). Ačkoliv toto zdívo se ukázalo skálopevné, přece veřejné mínění se prohlásilo, že zamýšleným novým průčelím by vylíčenému zlu nikterak se neodpomohlo, proto práce byla zastavena a kostel zůstal zavřen až do r. 1898. Mezitím se konala mnohá vyšetření, až konečně povolána byla komise z Prahy. (...) Stará věž, pokud zůstala státi, opatřena byla klenutím a zeď dělící prostoru této věže od literáckého kůru byla odstraněna, takže tento poslední nabyl větší prostory o jeden oblouk, kde umístěno bylo nové okno. Průčelní zeď vystavěna s gothickým oknem 9 m vysokým a 3 m širokým místo předešlého malého negothického. Velké kvádry k tomuto oknu jakož i kružbu jeho pracoval v děkanské zahradě Chrudimský kameník Kroupa. Okno toto bylo zaskleno sklem katedrálním a opatřeno 3 malebnými medailony představujícími anděla se stuhou, v níž jest nápis: ‚gloria in excelsis Deo,‘ Davida s harfou a sv. Cecilii; náklad na toto okno hrazen z daru 400 Korun od Frant. Kleinera, děkana čestného na odpočinku; malba i zasklení pochází od Kryšpína z Prahy.“¹⁵⁶

Po dobu uzavření kostela byly bohoslužby konány v kapli sv. Markéty, nacházející se v budově děkanství.¹⁵⁷

Děkan Danielis zemřel 9. září 1895 a pohřben byl na hřbitově u sv. Anny cerekvickým farářem Janem Antesem. Administrátorem se stal Václav Marek.

6.10 Poslední děkan Václav Bier

Po Danielisově smrti přišel do Litomyšle koclířovský rodák Václav Bier. Narodil se roku 1837 a po svých studiích a vysvěcení působil nejdříve v Opatově, pak v Semaníně, v Koclířově a v Dětrichově. Obřad jeho instalace na místo litomyšlského děkana proběhl, z důvodu uzavření děkanského kostela, v piaristickém chrámu 8. března roku 1896. Občané města i vrchnost jej vřele

¹⁵⁶ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 19-20.

¹⁵⁷ Srov. tamtéž, 198.

přivítali a deset dní po svém příchodu do Litomyšle byl jmenován biskupským vikářem litomyšlského okrsku.

Kromě jeho péče o kostel je třeba se zmínit i o opravách, které byly provedeny v budově děkanství: nechal upravit stávající kuchyň; pořídil v chodbě přízemí dveře zabraňující průvanu; do kaple sv. Markéty pořídil na své náklady nový oltář a nově ji vymaloval a nechal vymalovat také většinu místností v děkanství.¹⁵⁸

6.10.1 Dokončení prací spojených s přestavbou věže

Na začátku roku 1886 inženýr Maletz sdělil patronátnímu úřadu, že některým obyvatelům města se práce prováděné na kostele zdály být nedostatečné. Městská rada proto požadovala, aby byla stavba zhodnocena znalcem, jímž byl inženýr Červinka. Ani poté nebyli někteří Litomyšlané spokojeni a prostřednictvím městského zastupitelstva se obrátili na c. k. místodržitelství v Praze, po němž opět žádali prověření stavebního stavu kostela. Po této žádosti bylo pokračování v opravách kostela úředně zakázáno a měla se sejít komise pod vedením stavebního rady Vomáčky a architekta Mockera k provedení prohlídky kostela. Zpráva z této prohlídky byla sepsána 3. července roku 1896 a uvádí se v ní:

„Děkanský chrám v Litomyšli jest třílodní, rozsáhlá budova v slohu gotickém, po většině z opukového kamene provedená; loď střední je nad oběma stranníma značně vyvýšená.

(...)

Původní klenby nalézají se dosud v pravé boční lodi, kapli sv. Josefa a sakristii – obě poslední mají po stránce umělecké největší cenu.

Chrám zbudován na dosti značném svahu ve směru podélné osy ku straně západní.

Pomíjaje dějiny tohoto kostela připomínáme, že týž požárem značně byl poškozen, nejvíce pak utrpěla část přední se štítem a věž zvonová.

Mnohými přestavbami a přístavbami znešvařen kostel po stránce slohové i konstruktivní.

¹⁵⁸ Srov. tamtéž, 420-421.

Tak byla okna původní vysoko po hlavní římsu sahající snížena, původní gotická klenba střední lodě nahrazena klenbou valenou s lunetami, štít čelní byl v hořejší části znovu vyzděn a v slohu barokním nevkusně ukončen.

Pouze stávající část bývalé věže ponechána v chatrném stavu svém až do doby nynější; značné trhliny sahající odshora až k základům jsou podnes viditelné. Jelikož chatrný stav této věže nedovoľoval, by se nadále co zvonice upotřebiti mohla, přistavena v minulém století na západní straně, kde svah terainu jest nejpříkřejší, nová zvonice, přičemž spojena severní zeď s opěrným pilířem původní věže.

Připojením tímto a sseďnutím základů nové zvonice na straně západní přišel však pilíř ten do nepoměrně velkého tlaku, takže některé kameny kvádrového obložení přímo rozdrčeny byly.

Povšechný povážlivý stav zhoršen ještě značným zvýšením zvonice as před čtyřmi roky provedeným, čemuž ani přiložení obou opěrných pilířů na straně západní zabrániti nemohlo, tím méně, jelikož nebylo ani možno, jak tomu trhliny nasvědčují, dokonalé spojení těchto pilířů se zdivem zvonice docíľiti.

Zavěšením nového zvonu do zvýšeného patra zvonice dovršeno nebezpečí, neboť zvoněním velkého 1.80 m v průměru majícího zvonu otřásalo se stále chatrné zdivo a trhliny se rozšiřovaly.

K odstranění nejzávažnější této vady jest především nutno, by veškeré trhliny zvonice se pravidelně vysekaly, pevnými dobře pálenými cihlami na hydraulickou maltu pečlivě vyzdily a místa ta zevně i uvnitř omítnuly.

Z ohledu stability jest nutno zesíľiti špaľety dveří v přízemí a překlenutí dveřního otvoru, zároveň jest záhodno nynější dveře kruchty z vřetenového schodiště zazdíťi a přeložiti vchod na kruchtu ze zahrady; tu by pak bylo třeba uličku pažením od farní zahrady odděľiti.

Aby se zabránilo otřásání zvonice při zvoněním velkým zvonem, jest třeba, aby zvonice zvonů, která nyní na podlaze zvýšeného patra se nalézají, vycházela již z přízemí, aniž by však byla v konstruktivním spojení se zdivem zvonice.¹⁵⁹

¹⁵⁹ SOA Zámorsk, Vs Litomyšľ, kart. 1164.

Dále jsou ve zprávě podrobně popisovány veškeré závady, které na kostele byly a jsou uvedeny kroky, jež je nutné učinit pro zajištění bezpečnosti kostela. Z nich je možné zmínit požadavek změny systému zavěšení zvonů, aby bylo zabráněno nepříznivému vlivu na statiku věže a potažmo kostela. Pokud by ani po zmíněných krocích neustalo praskání zdiva, byla by se muset věž znova postavit od základu.

Na závěry komise vyjádřené Josefem Mockerem a Rudolfem Vomáčkou reagoval stavitel Maletz tak, že prohlásil, že uvedené dobrozdání má za cíl představit nedávno přestavěnou zvonici kostela jako tak nebezpečnou, že musí být z bezpečnostních důvodů zbourána a opět nově postavena. Navíc poznamenal, že stavební rada Vomáčka deset let předtím ještě coby c. k. okresní inženýr navrhoval novostavbu věže a také prohlásil, že je nutné okamžité stržení staré střechy věže z důvodu bezpečnosti. Při jejím strhávání se ovšem ukázalo, že v podstatě celá vazba věže je v naprostém pořádku a svázaná velmi kvalitně. „Kříž na věži, který měl být podle tvrzení řečeného pána již o 15 cm nakloněný doprava, byl tak dobře osazený, jako kdyby ho tam umístili předešlého dne, a 2 tesaři se namáhali celý den, aby jej uvolnili na žerdi helmice.“¹⁶⁰

Až do konce roku 1896 se v žádné práci na kostele nepokračovalo. Na začátku roku následujícího se proto mělo za to, že se pokračovat bude velmi brzy. Dlouho se však nic nedělo, a proto se v květnu městská rada obrátila na místodržícího hraběte s tím, že se průtahy ještě více zhoršuje stav kostela a na postaveném lešení vznikají mezitím škody. K překvapivému kroku místodržitelství došlo o několik dní později, kdy bylo nařízeno, aby byl vypracován nový plán na přestavbu čelní a štítové zdi od odborníka se zkušenostmi v gotickém slohu. Patronátní úřad se proti tomuto odvolal, ale odvolání bylo zamítnuto. Nato bylo z Řezna přikázáno znovu se odvolat, tentokrát k vídeňskému ministerstvu kultu a vyučování. Zmíněné ministerstvo požádalo o vyjádření stavebního departmentu ministerstva vnitra. V něm bylo vyjádřeno, že je vskutku nutné zadat vypracování plánů na přestavbu odborníkovi znalému slohu, což de facto přispělo k zamítnutí odvolání se patronátního úřadu. Poté byl tedy požádán inženýr Maletz, aby sám

¹⁶⁰ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 88.

vybral architekta, který by se ujal vypracování plánu. Navržen byl v listopadu roku 1897 slatiňanský architekt František Schmoranz, který na projektu pracoval spolu se svým synem Janem a který v tomtéž roce dokončil renovaci kostela ve Vysokém Mýtě. Důchodní komora měla dohlédnout na to, aby Schmoranz nedělal příliš velkolepé návrhy.¹⁶¹

V dubnu roku 1898 se konala kolaudace dosud provedených oprav na kostele; komise se účastnili okresní inženýr Červenka, inženýr Maletz a stavitel Drahoš. Ve zprávě komise bylo uvedeno, že se stav kostela nadále nezhoršil. Práce pokračovaly takovým tempem, že oproti předpokládanému otevření kostela na jaře roku 1899 bylo 19. listopadu 1898 oznámeno, že hlavní oltář byl od děkana nově vysvěcen a bylo již možné v kostele konat bohoslužby.¹⁶²

Při výše popisovaných opravách byla roku 1898 definitivně zrušena a zadržena takzvaná valdštejská oratoř, „jež se ale ku gothickému slohu kostela docela nehodila. Velikost oratoře této obnášela 3 neb 4 metry v průměru. Oratoř tato byla vystavěna asi toho času, kdy upravena byla kaple sv. Josefa r. 1605 a vystavěna byla podsíňka a pokoje nad ní, neb se chodilo do této oratoře skrze tyto pokoje a po klenutí oné části kaple sv. Josefa, kde se nalézají zrušené schodiště a missijní kříž. Oratoř tato byla krátce před r. 1789 obnovena a rozšířena; poněvadž však byla z cihel a tíže tudíž byla veliká, a proto nebezpečná, bylo r. 1789 zábradlí zděné sneseno a prkenným nahrazeno a omítkou opatřeno a podlaha na železné šíny položena.“¹⁶³

Téhož roku byla zrušena stará kazatelna z roku 1790, která již byla poškozena hnilobou a červotočem:

„Proto přičiněním děkana zdejšího Václava Biera pořízena byla nová kazatelna, ve slohu gothickém od Kindermanna-Amlera z Prahy shotovená, a postavena jest do rohu, kde stával oltář Panny Marie. Kazatelna stojí na podstavci majícím podobu sloupu ze 4 sloupků složeného. Na kazatelně jsou sošky 4 evangelistů, na klobouku nachází se socha Pána Ježíše, na okraji

¹⁶¹ Srov. tamtéž, 91.

¹⁶² Srov. Český Východ XXI, 1898, č. 46, 19. listopadu. Citováno in: ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 96.

¹⁶³ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 22.

klobouku umístěny jsou sošky českých patronů sv. Ludmily, sv. Václava, bl. Anežky Přemyslovny, sv. Jana Nep., sv. Vojtěcha a sv. Prokopa. Náklad 4 000 Korun nesl především kníže Albert z Thurn-Taxis, knížecí patronátní úřad (...), občanská záložna, městská spořitelna a dobrodinci. Po posvěcení soch na kazatelně dne 4. října 1900 měl první promluvu děkan Bier.¹⁶⁴

Protože kamenné schody vedoucí od kostela dolů na náměstí již byly dosti prošlapané, bylo schodiště roku 1902 přeloženo a některé stupně byly nahrazeny novými pískovcovými kvádry. Téhož roku byly 8. prosince požehnány nové varhany, protože ty předešlé ani po opravě Janem Podhajským ze Sloupnice nefungovaly tak, aby splňovaly požadavky chrámového hudebního nástroje. Nové varhany zhotovil varhanář Koberle z Lomnice nad Popelkou.

Z prací na kostele schází zmínit to, že roku 1903 došlo k novému omítnutí kostela, kdy bylo potvrzeno, že nad nynější křtitelnicí se věž nacházet nemohla, protože po otlučení omítky byly na průčelní zdi jižní boční lodi nalezeny zbytky velkého gotického okna, jehož spojitost s věží je vyloučena.

¹⁶⁴ Tamtéž, 30.

7 OD POVÝŠENÍ NA PROBOŠTSTVÍ

Začátek 20. století znamenal v dějinách kostela Povýšení sv. Kříže významnější předěl, který v této práci znamená zcela novou kapitolu. Na následujících řádcích bude popisováno to, k čemu došlo během posledního století druhého tisíciletí.

7.1 Vznik probošství v Litomyšli

Biskup Josef Doubrava konal v dubnu 1904 svou první apoštolskou cestu po královéhradecké diecézi. Pro historický význam Litomyšle a z úcty k někdejšímu biskupskému městu se rozhodl nejdříve navštívit právě Litomyšl a udílet zde svátost biřmování. 17. dubna prohlásil z kazatelny děkanský kostel za kostel proboštský a z Václava Biera se stal první probošt. Později byla darována i proboštská pečeť. Opis zakládacího dekretu v latině je zaznamenán v pamětní knize na probošství.¹⁶⁵ Poté byl zaslán i městskému úřadu v českém znění.¹⁶⁶

7.2 Úpravy provedené do konce 30. let

Nová šamotová dlažba byla u hlavního oltáře položena roku 1905. Následujícího roku byly zhotoveny plány na pořízení bleskosvodů, které ovšem byly instalovány až roku 1907, kdy také byla pořízena nová železná mříž (na místě staré a velmi poškozené dřevěné) dílem zdejšího zámečníka Blažka.

Mezi roky 1909 a 1913 bylo proboštem Františkem Křivohlávkem pořízeno několik nových oltářů – oltář Kristova narození, Srdce Panny Marie, dále sv. Josefa a Božského Srdce Páně. Proti pořizování nových oltářů se ohradil konzervátor památkové péče Dvořák, který roku 1911 poslal Ústřední památkové komisi

¹⁶⁵ Srov. tamtéž 422.

¹⁶⁶ „Josef, z Boží a apoštolské stolice milosti biskup Králové-Hradecký, s. theologie doktor, člen sněmu království českého, pán na Chrastí, Podlažicích, Chlumu, Zájezdci, Roubovicích at.d. vzkazuje pozdrav a Požehnaní. Majíce ve vážnosti město Litomyšl, úctyhodné pro památku slovanského věrozvěsta sv. Methoděje, jenž tudy se bral cestou apoštolskou, a proslulé druhy sídlem biskupským, jež tu zřídil otec vlasti Karel IV., neméně ceníce věrnost, s jakou věřící lid Litomyšlský lne k matce, sv. církvi, uznali jsme za vhodné vážnost svoji a uznání v příhodný čas zjevně osvědčiti. Slavné Radě staroslavného města Litomyšle. Nabyvše této příležitosti v kanonické generální visitaci, již jsme zúmysla poprvé právě v Litomyšli započali, povyšujeme tamní děkanský chrám za chrám proboštský a pořizujeme, aby správcové jeho v budoucnu těšili se hodnoty proboštské. Nechť – za to Boha prosíme – tento trvalý důkaz arcipastýřské lásky, jež provázíme svým požehnaním, jest osadě na utvrzení u víře, městu pak na rozkvet a čest. Dáno v městě Litomyšli dne 17. dubna 1904. + Josef m. p. biskup.“ Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 423-424.

do Vidně dopis, v němž popisoval, že byl oltář Narození Páně odstraněn a nahrazen novým; původní oltář, ač neměl významnou uměleckou hodnotu, se vyznačoval hodnotnou lidově uměleckou prací. Dále Dvořák ve svém listu tvrdil, že starý oltář byl téměř zlikvidován, „uložen v kolně na dříví pomalu se rozsekával a páčil jako dobré suché palivo.“¹⁶⁷ Na protest, jenž byl poslán vídeňskou komisí, probošt Křivohlávek reagoval listem adresovaným okresnímu hejtmanství, v němž uvedl, že autor oltářů, řezbář Bušek, je aprobovaný řezbář, který má zkušenosti s tvorbou nových oltářů. Prkna z původního oltáře byla přitom uložena do depozitáře, aby nebyla poškozena, a v žádném případě nedocházelo k jejich pálení.

K opravě klenby kostela došlo v roce 1915 a o dva roky později konzervátor Dvořák opět zjišťoval, co se stalo s oltáři, jež byly z kostela odneseny, a došel k závěru, že není možné říci, že by momentálně docházelo k likvidaci oltářů jejich pálením. Roku 1919 varhanář Josef Koblík opravil varhany v kostele. K rozsáhlejší opravě na kostele došlo mezi roky 1925 a 1926, kdy byl vybiten vnitřek celého kostela včetně kaple sv. Josefa, došlo k opravení lavic, k vyčištění a pozlacení křížové cesty a hlavního oltáře; rovněž byly vyčištěny všechny ostatní oltáře a obrazy. Mimo to probíhaly práce na proboštví, které spočívaly ve vybití kaple sv. Markéty a vnitřku proboštví a v opravě podlah.¹⁶⁸

7.3 Nový patron kostela – město Litomyšl

V roce 1937 byl patronát nad proboštským kostelem převzat městem a dva roky poté bylo naléháno, aby došlo k nezbytným opravám kostela; nato se v březnu roku 1939 sešla komise, která potvrdila, že opravy požadované patronátním úřadem jsou opodstatněné. Zástupce biskupské konzistoře a zároveň Státního památkového ústavu Hugo Doskočil doplnil několik položek k již hotovému rozpočtu. Nechyběly ani plány na některé dílčí úpravy v budově proboštví.¹⁶⁹ Ještě v březnu byly podány nabídky na provedení prací; jednalo se o ofertu Františka Vlacha, který stál za rozpočtem (nabízel provedení prací za 208 972,50 Kč), Bohuslava Drahoše

¹⁶⁷ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 100.

¹⁶⁸ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 38-39; srov. také ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 101-102.

¹⁶⁹ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 103-106.

z Vysokého Mýta (212 396,- Kč) a Jana Maizla (s nabídkou provedení prací za pouhých 156 916,- Kč). Přednost byla dána nejlevnější nabídce. Z památkového ústavu bylo upozorněno, že je nutné, aby byl zachován stavební sloh kostela bez nějakých nových přístaveb. Stavební povolení bylo purkmistrovským úřadem vydáno 19. dubna 1939.

15. července proběhlo komisionální řízení, jehož se účastnil také stavitel Maizl. Při něm bylo shledáno, že stavební práce probíhají podle požadavků vyjádřených dříve, a dále bylo doporučeno, aby se provedlo nové pozlacení kříže a báně. Zlacení provedl František Starý z Litomyšle. To, že patronát nad kostelem přešel na město, se projevilo také v tom, že na západní průčelí kostela byl umístěn znak města, jehož autorem byl akademický sochař Antonín Kubíček.

Oprava kostela probíhala bez náznaku problémů, což vyplývá z toho, že již 25. října 1939 sděloval státní konzervátor Josef Stanislav Melzer Státnímu památkovému úřadu, že během týdne bude oprava dokončena. Ve zprávě rovněž vyjmenovává jednotlivé provedené práce. Ke kolaudaci provedených oprav došlo 12. února následujícího roku; v protokolu se mimo jiné uvádí, že došlo k navýšení původně předpokládaných nákladů, jež bylo způsobeno provedením činností, s nimiž se před zahájením prací nedalo počítat.¹⁷⁰

Po opravě vnějšku kostela chtělo město přikročit i k rekonstrukci interiéru. Návrh architekta Bohumíra Dvořáka z 1. září 1941 počítá například s tím, že bude vlhká omítka osekána a nově provedena a kolem celého kostela bude položena drenáž. Dále měla být rozebrána dlažba v celém kostele, v presbytáři být položena nová a v lodi přebraná stará. V závěru zprávy bylo zmíněno, že stav krovů kostela je tak špatný, že si do budoucna vyžádá vysoké náklady. Během následujícího roku byly některé práce skutečně provedeny, nedošlo však k vysušení zdiva. Během roku 1943 bylo kladeno nové elektrické vedení a při té příležitosti byl odkryt znak pánů z Postupic nacházející se na žebrovém svorníku v předsíni kostela. K jiným závažnějším pracím na sklonku války již nemohlo dojít.

¹⁷⁰ Srov. Liber memorabilium decanatus Litomissliensis, 51-56.

7.4 Návrhy na přestavbu

Po roce 1945 se znovu začalo uvažovat o „obnově“ někdejšího dvojvěží v průčelí kostela. Jedním z hlavních propagátorů tohoto kroku byl architekt František Dvořák z Pardubic, který v dopise adresovaném Státnímu památkovému úřadu píše, že svůj návrh vypracoval na žádost proboštského úřadu a podle přání biskupa Mořice Píchy.¹⁷¹ Mezitím došlo i k zaměření kostela architekty Miroslavem Chalupníčkem a Věrou Chalupníčkovou, jež mělo sloužit jinému plánu na přestavbu, totiž návrhu architekta Antonína Engela, jiného zastávce přestavby kostela a autora kontroverzního návrhu na její realizaci.¹⁷²

Antonín Engel se účastnil ohledání kostela konaného 14. a 15. dubna 1945 za účasti architekta Chalupníčka a doktora Wagnera z památkového úřadu. V zápise z tohoto jednání Engel píše:

„Proboštský chrám v Litomyšli prodělal zřejmě těžké proměny, které původnímu stavu rozhodně neposloužily. Z původního stavu se zřejmě jen málo neporušeného zachovalo. Původní snad klenby, které předpokládáme z doby 14. století, byly nahrazeny v lodi hlavní a bočné jižní klenbami renesančními v 16. století. Severní bočná loď vykazuje sice klenby gotické, ale zřejmě pozdější z 15. století. (...)

Ze západních krajních polí u bočných lodí je patrné, že dvě průčelné věže byly zamýšleny, a je otázkou, byly-li výše vyhnány a zda nynější stav je jejich zbytkem, či zda nezůstaly ve stavu nedokončeném jakoby v zárodku, jak dnes se to jeví.

Nynější věž ze 16. století byla snad právě proto přistavena ovšem velmi neorganicky před průčelí severní lodi s částečným použitím jeho zdiva na straně východní. Tato věž v půdorysu velikosti asi 9 x 7.50 m dotýká se hlavní lodi jen na nároží. Její severovýchodní nároží je okoseno, což způsobil šikmý opěrný pilíř severozápadního nároží na úhlopříčnu postavený z původního průčelí. Tato ohyzdná deformace mizí teprve v posledním patře věže později nastavené. (...) Představením věže o celou šířku před průčelím

¹⁷¹ Srov. ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 114-115.

¹⁷² Srov. ENGEL Antonín: Ideový návrh na přestavbu kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Praha 1946.

(...) vznikla sice malebná skupina, ale za cenu jakékoliv logiky a organického zapojení. Věž sama působí při pohledu severozápadním nadmíru hřmotně, přičemž se zvláště nepříjemně uplatňuje účinek zkoseného nároží v patrech dolních a převislého rohu v patře posledním, jakož i malá výška věže, takže dřevěná helmice začíná už asi ve výši hřebene střechy nad hlavní lodí, střechy, která je beztak nízká a zaviňuje, že kostel v obrazu města působí nejméně dominantně.

(...) Má-li býti hlavní průčelí esteticky sanováno, může se tak státi asi jen tak, že tato představená věž se odstraní.

(...) Všeobecně lze říci, že renesanční úpravy jsou vůbec velmi nízké kvality, mají ráz primitivní a zřejmě nouzový. Není-li pro jejich zachování jiných závažných důvodů, z umělecké stránky rozhodně zachování hodny nejsou.¹⁷³

Dále se Engel zmiňuje o tom, že to, zda bude přikročeno k jím myšlené přestavbě kostela, bude záležet na tom, zda „zvítězí stanovisko jen tak zvané památkové a historické, či zda oprávněná snaha dáti chrámu monumentální účinek co do vnějšku i vnitřku, který kdysi měl.“¹⁷⁴ Sám architekt Engel se cítil být tím, kdo by zasloužil, aby byla věnována pozornost jeho návrhu s tím, že veškerá zodpovědnost za jeho realizaci by spočívala na něm.

Mezitím dokončil architekt Chalupníček zaměření kostela. Nato předložil Engel svůj návrh na přestavbu kostela spolu z důvodovou zprávou, v níž tvrdí, že na jižní straně kostela nebylo s věží počítáno, a dále kritizuje dnešní podobu kostela ve stejném stylu, jak je uvedeno výše. Na závěr poznamenává, že stavební zásahy provedené během minulosti měly za následek, že kostel „zhrubnul a zchudnul a změnil se více méně v rustikální výtvar nedůstojný jinak velmi estetického rázu města Litomyšle. (...) a úprava poslední r. 1939 (...) tuto vesnickost vnějšího vzhledu ještě zesílila.“¹⁷⁵ Engel se ani nezdráhal kritizovat piaristický kostel Nalezení sv. Kříže, který podle něho „svými hrubými hmotami ubíjí kostel proboštský, u kterého v 16. století přistavená nemotorná věž je přes svou

¹⁷³ ZAHRADNÍK Pavel: Stavebně historický průzkum I., 115-117.

¹⁷⁴ Tamtéž, 117.

¹⁷⁵ Tamtéž, 119.

novogotickou helmici zcela bezmocná, aby pomohla konturu kostela v panoramatickém účinku celého města nějak pozvednouti, nehledě ku přímo vesnickému rázu svému a prostoduchému vnějšku.“¹⁷⁶

K tomu, aby proboštský chrám vynikl vedle (dle mínění Engela konkurenčního) piaristického kostela (a jeho okázalosti), je zapotřebí dostatečně vystupňovat celkové výškové dimenze. To se mělo týkat nejen střechy, ale i celého západního průčelí hlavní lodi. Jediné ze západního průčelí, co by podle názorů autora návrhu přestavby stálo za zachování, je umě zhotovený renesanční portál. Renesanční klenby by měly být odstraněny a nahrazeny klenbami žebrovými nebo případně kazetovým stropem.

Na všechny Engelovy návrhy Státní památkový úřad odpověděl tím, že jde o zajímavý pokus o regotizaci. K jejich provedení ovšem nedošlo (nepochybně i přispěním politických poměrů v zemi). Památkový úřad se vyjádřil v tom smyslu, že k uskutečnění projektu chybí vedle ideových předpokladů ochrany památek i finanční prostředky.

7.5 Ostatní práce provedené během 20. století

V 50. letech 20. století probíhaly pouze dílčí opravy na exteriéru kostela. Roku 1955 oznámil malíř Emil Kubíček památkové péči, že se chystá malování kostela, jež mělo provádět chrámové družstvo. Nato byl Kubíček pověřen, aby dohlížel na prováděné práce. Při výmalbě a s ní spojenými pracemi byly na poprsní kruchty nalezeny fragmenty fresek, které byly ovšem výrazně poškozeny (patrně při seškrabávání staré malby na konci 18. století). Rovněž na kůru byly nalezeny dvě zachovalé fresky umístěné na protilehlých sloupech. Restaurátorské práce provedl akademický malíř Josef Kroužil.

¹⁷⁶ Tamtéž, 120.

8 POSLEDNÍ REKONSTRUKCE KOSTELA

Od roku 1993 probíhala postupná celková rekonstrukce proboštského kostela i přílehlé budovy proboštství. Nejdříve byla pořízena nová betonová střešní krytina na obou objektech, následně došlo ke kompletní opravě vnějšího pláště věže a posléze kostela.

Během oprav interiéru kostela došlo k obnovení původní výmalby seškrabáním pozdějších nátěrů. Rovněž byl proveden archeologický průzkum dokládající několik vrstev dlažby; dále byly prozkoumány jednotlivé hroby a hrobky v presbytáři i lodi kostela.¹⁷⁷

Protože varhany pořízené na počátku 20. století byly ve stavu takřka havarijním, bylo přikročeno k jejich celkové rekonstrukci. Tato zakázka byla zadána firmě varhanáře Vladimíra Grygara z Prostějova.

V kapli sv. Josefa byla nalezena a restaurována gotická freska pocházející z konce 14. století.

¹⁷⁷ Srov. HUDEC Jaroslav: Nálezová zpráva, Archeologický záchranný výzkum, Rekonstrukce presbytáře kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Litomyšl: Fluvius, 1998. Srov. také ŠULCOVÁ Julie: Nálezová zpráva, Archeologický záchranný výzkum, Rekonstrukce kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Pardubice: Památkový ústav Pardubice, 1999.

ZÁVĚR

Jak bylo ukázáno, má dnešní proboštský kostel velký význam v obrazu celého města. Ačkoli během staletí prošel četnými opravami a přestavbami, zachovává si důležitost stavby, která si zaslouží, aby byla chráněna. Ačkoli období působení augustiniánského řádu v Litomyšli nemělo dlouhého trvání, byl kostel Povýšení sv. Kříže vždy důležitým prvkem duchovního života obyvatel města. Zvláště významným byl poté, kdy Litomyšl byla vypleněna husitskými vojsky a od té doby zde jiný větší kostel nestál, a proto se farním stal někdejší kostel augustiniánského kláštera.

Za připomenutí stojí také ten fakt, že v kostele jsou pohřbeny význačné osobnosti českých církevních dějin, jako například Jan II. ze Středy nebo stavitel piaristického chrámu Nalezení sv. Kříže – Giovanni Battista Alliprandi.

Rovněž zájem patronů kostela, kteří se o něj během jeho existence starali, ukazuje na důležitost tohoto prostoru. Nelze ovšem nezmínit také nešetrné přestavby kostela, které jej připravily o jeho původní čistě gotickou nádheru. Nicméně i přesto lze kostel považovat za jeden z klenotů, které se tyčí na litomyšlském zámeckém návrší.

O tom, jak kostel byl a nadále je významný, svědčí i to, že zde byla při příležitosti 650. výročí založení biskupství v Litomyšli založena roku 1994 kolegiátní kapitula. Dnes kostel zůstává cennou památkou s mnoha hodnotnými architektonickými prvky.

Seznam pramenů a literatury

Prameny:

Okresní archiv (OA) Svitavy, Děkaný úřad (DÚ) Litomyšl, inv. č. 3.

Proboštský úřad Litomyšl: Liber memorabilium decanatus Litomissliensis.

Proboštský úřad Litomyšl: ENGEL Antonín: Ideový návrh na přestavbu kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Praha 1946.

Státní oblastní archiv (SOA) Zámorsk, Velkostatek (Vs) Litomyšl, kart. 740.

SOA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 1160.

SOA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 1164.

Literatura:

HUDEC Jaroslav: Nálezová zpráva, Archeologický záchranný výzkum, Rekonstrukce presbytáře kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Litomyšl: Fluvius, 1998.

LAŠEK František: Litomyšl v dějinách a výtvarném umění, Litomyšl: J. R. Veselík, 1945.

MACEK Petr, Litomyšl, Kostel Povýšení sv. Kříže s proboštským dnes kolegiální kapitula – bývalý augustiniánský klášter. Stavebně historický průzkum II. Historicko architektonický rozbor, Praha: Státní ústav památkové péče, 1994.

MACEK Petr, ZAHRADNÍK Pavel: Bývalý augustiniánský klášter v Litomyšli a jeho stavební proměny, in: Průzkumy památek 1 (1995).

MATĚJKA Bohuslav, ŠTĚPÁNEK Josef, WIRTH Zdeněk: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století, XXIX. Politický okres Litomyšlský, Praha: Archaeologická kommisse při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy slovesnost a umění, 1908.

NEJEDLÝ Zdeněk: Dějiny města Litomyšle a okolí, Díl I., Dějiny kláštera a biskupství litomyšlského (do r. 1421), Litomyšl: V. Augusta, 1903.

NEKUDA Vladimír: Archaeologia historica, Opava: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně a Archeologický ústav AV ČR v Brně, 2002

PAKOSTA Oldřich: Pečeti litomyšlských biskupů, Litomyšl: Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, 2001.

SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl, starobylé město, Praha a Litomyšl: Paseka, 1994.

SKŘIVÁNEK Milan: Litomyšl 1259-2009, město kultury a vzdělávání, Litomyšl: Město Litomyšl, 2009.

ŠULCOVÁ Julie: Nálezová zpráva, Archeologický záchranný výzkum, Rekonstrukce kostela Povýšení sv. Kříže v Litomyšli, Pardubice: Památkový ústav Pardubice, 1999.

ZAHRADNÍK Pavel: Litomyšl, Kostel Povýšení sv. Kříže s proboštvím dnes kolegiální kapitula – bývalý augustiniánský klášter. Stavebně historický průzkum I. Dějiny objektu, Praha: Státní ústav památkové péče, 1994.